

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELAM) ANA BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

NASLARI ANLAMADA AKLIN SINIRI

Mohammed SALAH ALİ

ŞANLIURFA – 2019

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELAM) ANA BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

NASLARI ANLAMADA AKLIN SINIRI

Mohammed SALAH ALİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi M. Cüneyt GÖKÇE

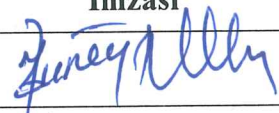

ŞANLIURFA – 2019

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ ONAY SAYFASI

Enstitünüz Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı (Kelam) 175230031 numaralı Mohammed SALAH ALİ'nin hazırladığı "Nassları Anlamada Aklın Sınırı" konulu **yüksek lisans** tezi ile ilgili tez savunması, 03/07/2019 tarihinde, saat 14:00'te yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

03/07/2019

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Cüneyt GÖKÇE	KABUL	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Yasin KAHYAOĞLU	KABUL	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yusuf HAKLI	KABUL	

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

09.07.2019

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN

Müdür

- Not:** a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.
b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	Mohammed SALAH ALİ
Öğrenci Numarası	175230031
Enstitü Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri (Kelam)
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe)	Nassları Anlamada Aklın Sınırı

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans Tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 92 sayfalık kısmına ilişkin, 22/04/2019 tarihinde şahsım/danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 19'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları dahil,
- 2- Kaynakça dahil
- 3- Alıntılar dahil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılarım bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağımı gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

22/04/2019

Mohammed SALAH ALİ

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 22/04/2019

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Cüneyt GÖKÇE/Danışman

ÖZET

NASSLARI ANLAMADA AKLIN SINIRI

SALAH ALİ, Mohammed

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi M. Cüneyt GÖKÇE

Temmuz, 2019, X+77 sayfa

İnsanoğlu akıl nimetiyle diğer varlıklardan üstün kılınmıştır. Bu yüzden İslam dini, temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'te akla büyük önem vermiştir. Ayrıca İslam, akli yüksek bir konuma koyarak, onu; dini mükellefiyetin ana dayanağı yapmıştır.

Her ne kadar İslam, aklın değerine ve onun mükellefiyetin ana dayanağı olduğuna işaret etmiş olsa da, kabiliyetleri ve idrak edebileceği meseleler sınırsız değildir. Aklın sınırları ve onun bulunduğu yer konusunda, mezheplerin ve fırkaların farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu çalışmada, akılla ilgili şaz görüşler ve tercih edilen hakim görüşler delilleri ile beraber kıyaslanmıştır. Ayrıca şaz görüşlerin ortaya konulma amaçlarına değinilerek onların yanlışlıkları belirtilmiştir.

Ayrıca günümüzdeki bazı kişilerin; akli, dini nassların önüne geçirme gayretlerine ve dini tahrif etme niyetlerine değinilmiştir. Buna karşın bu tarz yanlışlıklara düşülmemesi için, dini deliller ortaya konularak; aklın dini nassların ve itikadi meselelerin doğruluğunu kabul edip onlara teslim olması gerektiği belirtilmektedir. Çalışmada ortaya konulan delillerde işaret edildiği gibi; İslam dinin de akıl, dini nassları ve inanç meselelerini kabul edip, onlarla amel etme ile sınırlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Akıl, nass, sınır, mükellefiyet.

ABSTRACT

THE LIMIT OF REASON FOR UNDERSTANDING RELIGIOUS RULES

Department of Basic Islamic Sciences

SALAH ALİ, Mohammed

Ph.D. Dissertation

Advisor: Assist. Prof. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE

July, 2019, X+77 pages

Human beings are made special from other beings with the blessing of mind. For this reason, the religion of Islam reveals its value in the Qur'an and Sunnah. In addition, Islamic religion gives the mind a high authority that forms the basis of religious responsibility.

Although Islam points to the value of reason and the main pillar of the obligation, its capabilities and the issues that it can realize are not infinite. There are different views of the denominations and religious groups on the boundaries of the mind and its location. The extreme views and preferred opinion are compared with the evidence. In addition, the utterances of the extreme views are mentioned by mentioning the purpose of their appearance.

In addition, some of today's people's efforts to overthrow the reason and their intent to falsify religion are mentioned. In the face of this, in order to avoid such inaccuracies, by putting forward religious evidence; it is stated that the mind should accept the accuracy of religious nasses and belief issues and surrender to them. As indicated in the evidence presented in the study; Islamic religion limits the brain to accepting and practicing the religious rules and belief issues.

Keywords: Reason, religious rule, boundary, liability.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	II
ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VIII
ÖN SÖZ.....	IX
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Önemi	1
II. Önceki Çalışmalar	1
III. Araştırmanın Yöntemi	1
IV. Konuyla İlgili Kavramların Analizi.....	2
1. Sınır (الحد) Kelimesinin Sözlük Anlamı.....	2
2. Sınır (الحد) Kelimesinin Terim Anlamı	2
3. Akıl (العقل) Kelimesinin Sözlük Anlamı.....	2
4. Akıl (العقل) Kelimesinin Terim Anlamı.....	3
5. Nass'ın Tarifi.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
AKLIN TEZAHÜRLERİ VE İLİM ADAMLARINA GÖRE AKLIN İŞLEYİŞİ	6
1.1. KUR'AN-I KERİM'DE AKIL İLE EŞ ANLAMLI KELİMELER	6
1.1.1. el-Lübb (اللُبِّ)	6
1.1.2. el-Hicr (الحجر)	6
1.1.3. en-Nuhâ (النُّهَى).....	7
1.1.4. el-Hilm (الحلم).....	8
1.1.5. el-Kalb (القلب).....	9
1.1.6. el-Fuâd (الْفؤَاد).....	10
1.2. AKLIN BULUNDUĞU YER.....	10
1.2.1. Aklın Bulunduğu Yer Konusundaki Görüşler	10
1.2.2. Konuyla İlgili Deliller ve Tartışmalar	12
1.2.3. Tercih Edilen Görüş ve Sebebi.....	14
1.2.4. Konuyla İlgili Anlaşmazlıkların Sonucu	15
1.3. BAZI FIRKALARA GÖRE AKIL	16
1.3.1. Felsefecilere ve Kelamcılara Göre Akıl	16

1.3.2. Mutezile'ye Göre Akıl.....	17
1.3.3. Hadisçilere Göre Akıl.....	22
İKİNCİ BÖLÜM.....	24
İSLAM DİNİNDE AKLIN KONUMU, TÜRLERİ ve ALANLARI	24
2.1. İSLAM DİNİNDE AKLIN KONUMU	24
2.1.1. Kur'an'da Akıl Kelimesi	24
2.1.2. İslam Dininde Aklın Yeri ve Rolü.....	24
2.2. AKLIN, DİNİ SORUMLULUĞUN SEBEBİ OLMASI.....	31
2.3. AKLIN ÇEŞİTLERİ VE ALANLARI	32
2.3.1. Aklın Çeşitleri	32
2.4. AKLIN FAALİYET ALANLARI	34
2.4.1. Aklın İdrak Edemediği Bazı Duygusal Olgular	37
2.5. AKLIN İNANÇ MESELELERİNİ İDRAK ETMEDEKİ SINIRI.....	48
2.5.1. Akılla İdrak Edilebilecek İtikadî Meseleler.....	49
2.5.2. Akılla İdrak Edilemeyecek İtikadî Meseleler.....	50
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	54
DİNİ NASSLARI (METİNLERİ) TAHRİF NOKTASINDA AKLIN KÖTÜYE KULLANILMASI VE DOĞRU DEĞERLENDİRMEMESİ	54
3.1. DİNİ NASSLARIN DOĞRULUĞUNU KABUL ETMENİN ÖNEMİ VE AKLIN ONLARA TESLİM OLDUĞU ALANLAR	54
3.1.1. Aklın, Dini Nasslara Teslim Olduğu Alanlar	56
3.2. DİNİ NASSLARA TESLİMDEN AKIL İLE UZAKLAŞMA	58
3.2.1. Aklın, Naklin Önüne Geçirilmesi	58
3.2.2. Aklın Özgürlüğü (Bağımsızlığı).....	60
3.3. DİNİ NASSLARI GÜNCEL BİR OKUMAYA TABİ TUTMA ÇAĞRISI	63
SONUÇ.....	68
KAYNAKÇA	69

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhi Selam
b.	Bin
bs.	Baskı
bkz.	Bakınız
c.c.	Celle Celalühü
çev.	Çeviren
düz.	Düzenleyen
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
m.	Milâdî
ö.	Ölümü
s.	Sayfa
s.a.	Sallallahu aleyhi ve Sellem
r.a.	Radıyallahu anh
şrh.	Şerh Eden
tah.	Tahkik Eden
ty.	Tarihi yok
vb.	Ve Benzerleri
vd.	Ve Diğerleri
vs.	Vesaire
yy.	Yayın Yeri Yok

ÖN SÖZ

İslam dini akla engel koymamış ve onu engellememiştir. Tam tersine İslam aklın durumunu yüceltip değerini yükseltmiş ve onu sorumluluğun sebebi yapmıştır. Ayrıca o, aklını kullananlarla kullanmayanları birbirinden ayırmıştır. Aklın bu önemli konumu İslam dininde inkâr edilecek bir durum değildir. Bununla beraber aklın İslam'da kullanım alanları ve söz konusu edildiği konular oldukça fazladır. Allah (c.c.) Yusuf suresinin 2. ayetinde şöyle buyurmaktadır: “*Biz onu, akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik.*” Yine Rum suresinin 28. ayetinde “*İşte biz âyetlerimizi, aklını kullanacak bir kavim için böylece açıklıyoruz.*” buyrulmaktadır. Allah (c.c.) insanı seçmiştir ve onun değer verdiği bu varlığa melekler secde etmiştir. “*Meleklerin hepsi de hemen secde ettiler.*” (Hicr suresi, 15/30). İnsanı diğer varlıklardan ayıran şey sahip olduğu akıldır. Akıl Allah'ın insana verdiği ve ona şükretmeyi gerektirecek en büyük nimetlerdendir. Fakat insan sahip olduğu bu akıl nimetini her zaman doğru bir şekilde ve gerekli olduğu gibi kullanmamaktadır. Bu gibi durumlarda inkâr ve küfür gibi akli bir sapkınlık olan şeyler ortaya çıkmaktadır.

Akıl, dini nasların önüne geçirilip onları anlamada temel bir dayanak haline getirilmektedir. Böylece nassız bir din oluşturulmaktadır. Özellikle Müslüman ülkelerde İslam diniyle akli birbiriyle çatıştıran çok sayıda kişi ortaya çıkmıştır. Onlar; biz aklımızla her şeyi anlarız derler ve kötü amaçlarına uygun olarak kendi arzularına göre ayetleri yorumlarlar. Böylece Müslümanlar için şüpheler ortaya koyarlar. Kur'an'ı ve sünneti, Arapça ve dini ilimleri öğrenmeden akılları ile tefsir ederler. Nihayetinde dini ilkelerin, ibadetlerin ve hükümlerin pek çoğunu kabul etmezler.

Bundan dolayı bu kişilere cevap olarak tezimi; İslam'da aklın konumu, mahiyeti, sınırı, İslam inançları ile ilgili meselelerdeki dini nassları anlamada aklın kapsamı, dini metinleri anlamada aklın yöntemlerinin belirlenmesi, eski ve yeni İslami görüşlerdeki keskin farklılıklarda akıl ile nakil arasındaki çelişki probleminin ortadan kaldırılması, ibadetlerde dinin ortaya koyduğu maslahatları gerçekleştirmek için baskın kurullarla aklın hareket alanını sınırlayanlarla akli düşünce ve hüküm çıkarma noktasında serbest bırakanlar arasındaki farklar konularında yazmaya karar

verdim. Bu araştırma, aklın konumunu ve sınırlarını izah eden mütevazı bir çalışmadır.

Bu çalışmada bana her türlü desteği veren, değerli fikirleri ve katkılarıyla yardımcı olan saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi M. Cüneyt GÖKÇE'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Dr. Öğr. Üyesi Veysel KASAR, Dr. Öğr. Üyesi M. Yusuf HAKLI ve Dr. Öğr. Üyesi Yasin KAHYAOĞLU hocalarıma katkılarından dolayı teşekkür ederim. Yine anne ve babama çalışmam boyunca bana destek oldukları için müteşekkirim.

SALAH ALİ, Mohammed

Şanlıurfa 2019

GİRİŞ

I. Araştırmanın Önemi

Araştırmanın önemi, Müslüman toplumlardaki şu an yaygın durumda olan aklın özgürlüğü ve dini insanın yaşamından çıkararak ilerleme çağrısını incelemesinde gizlidir. Dini insanın yaşamından çıkarmayı amaçlayan bu durum, İslam'ın bayraktarlığını yapan bazı ülkelerde açıkça görülmektedir. Ne var ki bu ülkeler aslında insan yapımı yasa ve düzenleri uygulamaktadırlar. Burada yasa ve düzen koyma gibi insan aklının pek çok konuda eksik kaldığını belirtmek gerekir. Çünkü Allah, insanların yaratıcısıdır ve onlar için neyin yararlı olduğunu onlardan daha iyi bilir. Umarım bu mütevazî çalışmamızın bu alanda ufak da olsa bir etkisi olur.

II. Önceki Çalışmalar

Daha önce bu alanda yapılmış bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bu araştırmalar geniş ve kapsamlıdır. Bir kısmı tezimizde kaynak olarak da kullanılmıştır. Bunlardan bir kısmı şöyledir:

1- İbn Teymiyye'ye ait olan *Der'u Teâruzi'l-Akli ve'n-Nakli* kitabı.

2- Süleyman el-Güsn'e ait *Mevki'u'l-Mütekellimin mine'l-İstidlâl bi Nusûsi'l-Kitâbi ve's-Sünneti* adlı eser.

3- Fehd b. Salih el-Aclân'a ait *et-Teslîm li'n-Nassi's-Şer'i ve'l-Muârazâti'l-Fikriyyeti'l-Mu'âsır*.

4- Sa'd b. Beccâd b. Muslih el-Uteybî'ye ait *Mevkifu'l-İtticâhi'l-'Aklâniyyi'l-İslâmiyyi'l-Mu'âsır min Nassi's-Şer'i* isimli eser.

Bütün bu çalışmalar kapsamlı eserlerdir ve her biri belirli bir alana odaklanmıştır.

III. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma yöntemi tümevarımsal betimlemeli analizdir.

IV. Konuyla İlgili Kavramların Analizi

1. Sınır (الحد) Kelimesinin Sözlük Anlamı

Arapça'da (الحد) kelimesi sözlükte iki şey arasındaki engel anlamındadır. (حَدُّ الشَّيْءِ) denildiğinde bir şeyin sonu kastedilmektedir. Başka bir kullanımda ise (حَدُّ الدَّارِ) ifadesi eve sınır koyma çizme manasında kullanılır. Ayrıca (الحدّ) kelimesi engel manasına da gelmektedir. Bu kelimenin çoğulu (الحدود)'dur.¹

2. Sınır (الحد) Kelimesinin Terim Anlamı

Bu kelime, “bir şeyi diğerlerinden ayıracak özel mana ile kapsamlı şekilde niteleme” anlamındadır.² Kapsayarak ya da dışında tutarak manayı açıklayan bir sözdür.³

Bizim, burada bu kelimeye yüklediğimiz mana ise; bir şeyin sınırı veya geçilmesi mümkün olmayan şeyin sonu ya da daha ileriye gidilemeyecek son nokta anlamıdır. Kısaca kastettiğimiz şey; aklın nasları anlama ve idrak etme konusunda sınırı ve ulaşabileceği son noktadır. Burada kastedilen sınır (الحد) dini ve fihhi anlamdaki had değildir.

3. Akıl (العقل) Kelimesinin Sözlük Anlamı

Sözlükte akıl; ahmaklığın zıttı olan “el-hicr (yanlış yapmaktan engelleyen akıl)” ve “en-nüha (zeka)” manasındadır. Çoğulu (العقول)'dür. Ayrıca o (عَقَلَ) fiilinin mastarıdır. Mesela (عَقَلَ الدَّوَاءَ بَطْنَهُ) “İlaç midasını tuttu” (ishale engel oldu) demektir. Aynı şekilde (عَقَلَ البَعِيرَ) “Deveyi bağladı” ifadesi de devenin kaçmasına engel olmak için bileğini ayaklarına bağlamayı ifade için kullanılır.⁴

Akıl kelimesinin sözlükte pek çok manası bulunmaktadır. Bu manalar engelleme, tutma ve yasaklama anlamlarında veya onlara yakın anlamdadır.

¹ Cevherî İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh tacu'l-lüga ve sıhâhu'l-'arabiyye*, tah. Ahmed Abulgafûr Attâr. 2. bs., (Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1407/1987), 2: 4629; İbn Manzûr el-İfrîkî Ebu'l-Fadl Cemâlidîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-'arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, ty.) 2: 800.

² İsfâhânî Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed el-Ma'rûf bi'r-Râgıb, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, tah. Safvân 'Adnân ed-Dâvî, 1. bs., (Şam-Beyrut: Dâru'l-kalem – Dâru'ş-Şâmiyye, 1412 h.), 221.

³ Gazâlî Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *el-Mustasfâ*, tah. Muhammed Abdusselam Abduşşâfi, 1. bs., (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1413/1993), 18.

⁴ İbn Manzûr Muhammed b. Mükrim b. Ali el-İfrîkî, *Lisânü'l-'arab*, 3. bs., (Beyrut: Dâru's-sadr, 1414 h.), 11: 458.

4. Akıl (العقل) Kelimesinin Terim Anlamı

Alimler akılı farklı şekillerde tarif etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı aklın ruh olduğunu söylemektedir. Çünkü ruh olmadan aklın idrak gücü yoktur. Bazıları ise aklın kalp olduğunu söylemektedir. Çünkü aklın yeri kalptir. Başkaları ise aklın insan olduğunu ifade etmektedir. Çünkü insanı diğerlerinden ayıran şey akıldır. Diğer bir kısmı ise aklın, ilimlerin kendisi ile tarif edildiği içgüdü olduğunu söylemektedir. Bir diğerleri ise ilimleri aklın yerine koymaktadır.

Alimlerin seçmiş olduğu tarife göre; akıl dört anlamda kullanılır. Bunlar; idrak eden içgüdü, gerekli ilimler, teorik ilimler ve bilginin gereğiyle amel etmedir.

Aklın manalarından birincisi; insanda bulunan onunla bilip onunla öğrendiği bir güç ve içgüdüdür. O, aynı gözdeki görme kuvveti ve dildeki tatma hissi gibidir. O akledilecek ve bilinecek şeyler için var olması gerekli bir şarttır. Ayrıca sorumluluğun dayanağı ve sebebidir. İnsan onunla diğer canlılardan ayrılır. İbn Teymiyye akılla alakalı olarak şöyle demektedir: “O insanın kendisiyle aklettiği içgüdüdür. Onun varlığında çeşitlilik bulunmaktadır.”⁵ Ayrıca ona göre bu akıl ruhta bulunan gözdeki görme kuvveti gibi bir içgüdü ve kuvvettir.⁶ Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel de benzer şeyler söylemektedir.⁷

İkincisi; zaruri ilimler ya da aklen doğru kabul edilen ilimlerdir. Bunlar bütünü parçadan daha büyük olduğunun bilgisi gibi bütün akıl sahipleri tarafından doğru kabul edilen ilimlerdir. Ayrıca bu ilimler doğruluğunun kabul edilmesi için başka bir delile ihtiyaç duymazlar. Şayet onun varlığı delile ihtiyaç duysaydı bu durum bir dizi teselsüle yol açardı. Bu da mümkün değildir.⁸

İbn Teymiyye aklın ikinci anlamdaki tarifıyla alakalı şöyle demektedir: “Zaruri ilimler sayesinde sorumluluk sahibi olmayan deli ile aklını kullanan akıllı birbirinden ayırt edilir. Ayrıca bu, sorumluluğun sebebidir.”

⁵ İbn Teymiyye Takiyyuddîn Ebu'l-‘Abbas Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî, *Buğyetü'l-murtâd fi'r-reddi ala'l-mütefelsifeti ve'l-karâmita ve'l-bâtiniyye*, tah. Musa Derviş, 3. bs., (Medine: Mektebetü'l-ülüm ve'l-hikem, 1415/1995), 260-263.

⁶ İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-'akli ve'n-nakl*, tah. Muhammed Reşâd Sâlim, 2. bs., (Suudi Arabistan: Câmî'ati İmâm Muhammed b. Su'ûd, 1411/1991), 1: 89.

⁷ Hasan b. Muhammed Şebbâne, *el-'Akîde beyne's-selef ve'l-mütekellimîn*, (yy., ty), 47.

⁸ İbn Teymiyye, *Buğyetü'l-murtâd*, 260-263.

Üçüncüsü: Nazari (Teorik) ilimlerdir. Bu ilimlere düşünce ve delillendirmelerle ulaşılır. İnsanların bu ilimlerde dereceleri birbirlerinden farklı olduğu gayet açık bir durumdur. Bu ilimler insanı fayda verecek şeylere yönlendirip zarar vereceklerden uzaklaştırır.

Dördüncüsü: Akıl, bilginin gereğince amel etmeye sebep olur. Bu konuda şu ayete işaret etmekte fayda vardır: (وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ) “Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, (şimdi) şu alevli cehennemin mahkûmları arasında olmazdık! diye ilâve ederler.” (Mülk Suresi, 67/10) İbn Teymiyye’ye göre ilimle amel aklın tarifi içerisine girer. Bununla beraber bu özellik övülen bir aklın özelliklerindedir. Akılla alakalı söylenen bu anlamlar delillendirilmiş manalardır.

Felsefeciler ve kelamcılar, üstün aklı (akl-ı evvel); varlığı kendinden olan bir cevher olarak nitelendirmektedirler. Fakat cevher ve âraz hakkında konuşanlara göre akıl, sahibinde bulunan bir sıfattır veya ârazdır. Onun sıfat olması mahlukatın ilki olmasına engeldir. Çünkü sıfat kendi kendine var olmaz.

Cürcânî (ö. 816/1413) şöyle demektedir: “Akıl zatın kendisinde maddeden mücerred bir cevherdir. Fiilinde onunla birleşir. Ayrıca bu her tek olanın (أنا) “ben” lafzıyla işaret ettiği nefis-i natika (konuşan kişi) o’dur. Bir diğer görüşe göre; akıl Allah’ın (c.c.) insanın bedenine bağlı olarak yarattığı ruhani bir cevherdir. Başka bir görüşe göre ise; o doğruyu ve yanlışını bilen kalpteki bir nurdur. Yine akılla alakalı olarak şunlar söylenmektedir: “Bedenle tedbir ve tasarruf yönünden ilişkili olan maddeden mücerred bir cevher” veya “bıçak ve onu kullanan kişinin konumunda olduğu gibi asıl failin, aleti kullanan kişi olduğu, bıçağın sadece bir araç olduğu bu yüzden de; aklın kişinin bir kuvvetinden ibaret olduğu” ya da “aklın idrak etmesinden dolayı akıl olarak isimlendirilmesine, nefsin fiillerde tasarrufta bulunmasından dolayı nefis olarak isimlendirilmesine ve zihnin de idrake hazırlayan bir unsur olmasından dolayı zihin olarak isimlendirilmesine rağmen aslında üçünün tek bir şey olduğu” söylenmiştir.”⁹

⁹ el-Cürcânî Ali b. Muhammed b. Ali, *Kitâbü't-ta'rifât*, tah. Komisyon, 1. bs., (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1403/1983), 151-152.

5. Nass'ın Tarifi

Nass sözlükte bir şeyi kaldırmak manasındadır. Belirgin olan her şeye de nass denilir. Ayrıca en yüksek hıza çıkıncaya kadar ki hareketlenmeye de nass denilir. Mesela (نَصَّصْتُ الدَّابَّةَ) “hayvanı yola çıkarmak için harekete geçirmeye” denilir.¹⁰

Nass'ın terim manasına gelince; kitap ve sünnetten zahir, batın, hakikat, mecaz, amm ve hass lafızların hepsi nasstır. Genellikle bu durum anlam itibariyledir. Şeriat sahibinin zikrettiği şeylerin hepsine nass denilmektedir. Burada kastedilen şey kaynağı Allah (c.c.) ve Hz. Peygamber (s.a.) olan dini metinler için nassın ibaresi, nassın işareti, nassın delaleti ve nassın iktizasî gibi terimler ile kastedilen anlamdır.¹¹

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7: 97-99.

¹¹ Bedrân Ebu'l-'Ayneyn, *Beyânu'n-Nusûsi's-Şer'iyye*, 1. bs., (İskenderiye: Müessesetü şebâbi'l-câmi'a li't-tibâ'a ve'n-neşr, 1982), 30.

BİRİNCİ BÖLÜM

AKLIN TEZAHÜRLERİ VE İLİM ADAMLARINA GÖRE AKLIN İŞLEYİŞİ

1.1. KUR'AN-I KERİM'DE AKIL İLE EŞ ANLAMLI KELİMELER

Kur'an-ı Kerim akli mastar olarak kullanmamaktadır. Fakat onu birçok eş anlamlı kelimeyle ifade etmektedir. Ayetlere bakıldığında akıl kelimesiyle eş anlamlı kullanılan kelimeler 6 kısımda ele alınabilir. Bunlar “lubb”, “hicr”, “nühâ”, “hilm”, “kalb” ve “fuâd” kelimeleridir.

1.1.1. el-Lübb (اللُّبِّ)

İbn Fâris'e (ö. 395/1004) göre; lubb her şeyin özüne ve seçilmiş kısmına denilir. Bundan dolayı akıl da lubb olarak isimlendirilmiştir. Mesela (رجل لبيب) “akıllı adam” demektir. Ayrıca her şeyin özüne de Arapça'da (لُبَّاهُ) denilir.¹²

İsfahânî'ye (ö. 502/1108) göre lubb; şüphe ve kusurlardan arınmış öz akıldır. İnsanda bulunan şeylerin özü olmasından dolayı böyle isimlendirilmiştir. Ayrıca lubb temiz akıl olmasından dolayı akıldan daha özel bir kavramdır. Bu ayırmadan dolayı Allah (c.c.) (يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ ۚ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ) “Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak temiz akıl sahipleri düşünüp ibret alır.” (Bakara, 2/269) ayetinde temiz akıl sahipleri (ulu'l-elbâb) ile sadece onların anlayabileceği hükümler arasında bir bağlantı kurmuştur.¹³

Yine Kur'an'ın ayetlerine bakıldığında “lubb” ibaresinin tekil olarak kullanılmadığı görülmektedir. İbarenin Arapça'daki cem-i teksiri olarak ifade edilen düzensiz çoğul kalıbı (الألباب) Kur'an'ın 16 yerinde övgüyle kullanılmaktadır.

1.1.2. el-Hicr (الحِجْرِ)

Kur'an'da akılla eş anlamlı olarak kullanılan lafızlardan bir diğeri “el-hicr” kelimesidir. Bu kelimenin akılla eş anlamlı kullanılmasının sebebi; aklın, insanı nefsinin istediği olumsuz isteklerden alıkoyması özelliğidir.¹⁴ Mesela Araplar bir kişi

¹² İbn Fâris Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvîni er-Râzî, *Mu'cemu makâyisi'l-lügâ*, tah. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, (Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 5: 160.

¹³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 446.

¹⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 108-109.

nefsine baskın gelirse ve onu kontrol altına alırsa ona hicr sahibi manasında (إِنَّهُ لَنُو) (حجر) derler.¹⁵ Âlûsî, aklın insanı gereksiz konuşmaktan alıkoymasından dolayı bu manada “el-hicr” lafzının kullanıldığını söylemektedir.¹⁶

“Hicr” kelimesi akıl manasında Kur’an’da sadece bir yerde zikredilmektedir. Bu da (هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرِ) “Şüphesiz bunlarda, akıl sahibi bir kimse için üzerine yemin edilmeye değer bir özellik vardır.” (el-Fecr, 89/5) ayetidir. İbn Kesir (ö. 774/1373) tefsirinde ayetteki (لِذِي حِجْرِ) ifadesinin akıl sahibi anlamına geldiğini ve aklın insanı uygunsuz söz ve davranışlar konusunda dizginlemesinden dolayı ona “hicr” isminin verildiğini söylemektedir.¹⁷

1.1.3. en-Nuhâ (النُّهَى)

Bu kelimenin Arapça kökü bir “son ve ulaşma” anlamına gelir. Mesela (نُهِيتُ) (إليه الخبر) “haberi ona ulaştırdım” cümlesinde fiil olarak ulaştırma manasında kullanılmaktadır. Ayrıca her şeyin sonu için de (نِهَائِيَّةٌ) “nihayet” ifadesi kullanır ve bu kelime de en-nuha ile aynı kökten gelmektedir. Yine aynı kökten gelen fiil kullanımı (نَهَيْتُهُ عَنْهُ) “onun bir şey yapmaktan uzak tuttum ve engelledim” ifadesindeki gibi engelleme ve uzaklaştırma manasına gelmektedir. Akla da insanı kötü işlerden uzak tutması sebebiyle (النُّهْيَةُ) “en-nuhye” denilmektedir. Bu kelimenin çoğulu ise en-nuhâ’dır.¹⁸

en-nuhâ Kelimesi Kur’an’da Tâhâ suresinin iki ayetinde zikredilmektedir. Bunlar; (إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى) “Şüphesiz bunda akıl sahipleri için (Allah’ın kudretine) işaretler vardır.” (Tâhâ, 20/54) ve (إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى) “Şüphesiz bunda akıl sahipleri için işaretler vardır.” (Tâhâ, 20/128) ayetleridir. Taberî (ö. 310/923), tefsirinde Tâhâ suresi 128. ayetteki (أُولِي النُّهَى) ifadesi hakkında şöyle demektedir: “Burada akıl sahipleri ifade edilmektedir. “en-nuhâ”, “nuhye” kelimesinin çoğuludur. Burada “uli’n-nuha” (أُولِي النُّهَى) ile kastedilen tefekkür eden,

¹⁵ el-Ferrâ Yahya b. Ziyâd, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1. bs., (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1423/2002), 3: 150.

¹⁶ el-Âlûsî Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu’l-me’âni*, 1. bs., (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1423 h.), 22: 412.

¹⁷ İbn Kesîr Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *Tefsîru’l-kur’âni’l-‘azîm*, tah. Sâmi b. Muhammed Selâme, 2. bs., (Dâru’t-tayyib li’n-neşri ve’t-tevzî‘, 1420/1999), 8: 394.

¹⁸ İbn Fâris, *Mu’cemu makâyisi’l-lügâ*, 5: 359.

ibret alan, öğüt alan ve derinlemesine düşünenler kastedilmektedir.¹⁹ Tefsirci Sa'dî'ye (ö. 1956) göre bu ayette “uli'n-nuha” (أُولِي النُّهَى) ifadesi ile kastedilen sağlam akıl ve doğru düşünce sahipleridir. Onlar olaylara ibret nazarıyla bakarlar.²⁰

Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) gibi en-nuhâ'yı akıl mertebelerinin en üstünü kabul edip normal akıldan onu ayırt edenler de bulunmaktadır. Râzî şöyle söylemektedir: “Tâhâ suresindeki ilgili ayetler akıl sahiplerinin anlayabileceği işaretleri açıklamaktadır. en-nuhye ise akıldan üstün bir özelliktir. Bu ifade sadece kötü işlerden uzak tutan bir akla sahip olanlar için kullanılır. Kullanımdaki fark takva sahibi ile verâ sahibi veya ihtiyat sahibi ile kararlılık sahibi arasındaki fark gibidir.”²¹

1.1.4. el-Hilm (الجلم)

Bu kelime, Kur'an'da akıl kelimesine eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Fakat kelime aslında akıl ile eş anlamlı değil onun gerektirdiği şeylerden ve sebeplerindendir. Çünkü akıllı insanlar ayrıca hilm sahibi insanlardır. Isfehânî bu duruma işaret ederek şöyle demektedir: “el-hilm”; nefsi kontrol altına almak ve öfkeye kapılmamaktır. Bu kelimenin çoğulu “ehlâm” (أحلام) dır. Ayrıca Tûr suresi 32. ayette geçen (أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَخْلَامُهُمْ بِهَذَا) “Onlara akılları mı bunu emreder” “ehlâm” kelimesinin aslında akıl manasının değildir, fakat aklın gerekliliklerinden olduğu için bu şekilde yorumlanmaktadır.²²

“Ehlâm” kelimesi Kur'an'da sadece bir yerde geçmektedir. O da yukarıda zikredilen Tûr suresi 32. ayettedir. İbn Kesir ayeti şöyle yorumlamaktadır: “Onlar aslında Hz. Peygamber (s.a.) hakkında ortaya attıkları batıl iddiaların yalan ve iftira olduklarını bildikleri halde, akılları onlara böyle söylemelerini emretmektedir.”²³

Zemahşerî (ö. 538/1144) bu ayeti şöyle yorumlamaktadır: “O inkarcılar Hz. Peygamber (s.a.) için hem deli hem kâhin hem de şair demektedirler. Onların sözlerindeki bu çelişkiyi akılları mı ortaya koymaktadır.”²⁴ Ayetle ilgili bir başka

¹⁹ et-Taberi Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, tah. Ahmed Muhammed Şakir, 1. bs., (Müessesetü'r-risâle, 1420/2000), 18: 321.

²⁰ es-Sa'dî Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdullah, *Tefsîru'l-kerîmi'r-rahmân fî tefsîri'l-keîlâmi'l-mennân*, tah. Abdurrahmân b. Mu'allâ, 1. bs., (Müessesetü'r-risâle, 1420/2000), 507.

²¹ er-Râzî Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Ömer b. Hasan b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-gayb*, 3. bs., (Beyrut: Dâru ihyâ'i't-türâsi'l-'arabî, 1420 h.), 22: 114.

²² Isfehânî, *el-Müfredât*, 129.

²³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 7: 436.

²⁴ Zemahşerî Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b. Ahmed, *el-Keşşâf an haka'iki'l-gavâmizi't-tenzil*, 3. bs., (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'arabiyye), 4: 416.

yorumuna göre “ehlâm” ifadesi zihinler demektir. Çünkü akıl kafire verilmez. Şayet onun düzgün bir akılı olsaydı iman ederdi. Bundan dolayı kafire zihin verilir.²⁵

1.1.5. el-Kalb (القلب)

Bu kelime Kur’an’da 132 yerde geçmektedir. Bu kullanımlar tekil, ikil ve çoğul kalıplarda olabilmektedir. Ancak çoğunluğu çoğul kalıptadır.

İbn Fâris, bu kelimenin kökünün (قلب) iki manaya açık olduğunu ifade etmektedir. Birincisi; bir şeyin özüne ve değerli kısmına işaret etmektedir. İkincisi ise; bir şeyi bir taraftan öteki tarafa çevirme manasıdır. Birinci manaya örnek olarak insanın ve diğer varlıkların kalbi örnek verilebilir. O insanda bulunan şeylerin özü ve en değerlisidir. Burada olduğu gibi her şeyin özüne ve en değerli kısmına onun kalbi denilir.²⁶ Diğer bir görüşe göre de sürekli değişkenlikler göstermesinden dolayı kalbe bu isim verilmiştir.

Kalbin akıl yerine kullanılmasına gelirse İbn Manzûr (ö. 711/1311) kalbin akıl olarak ifade edildiğini belirtmektedir.²⁷ Şu örneklerde olduğu gibi Arapçada kalp kelimesi, akıl yerine kullanılmaktadır: (ما لك قلب) “Senin aklın yok mu”, (ما قلبك معك) “aklın seninle beraber değil mi”, (أين ذهب قلبك) “Aklın nereye gitti”.²⁸

Kur’an’da kalp ifadesi pek çok yerde akıl anlamında kullanılmaktadır. Bunlardan bir kısmı şöyledir: (أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا) “(Seni yalanlayanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar elbette düşünecek kalpleri olurdu.” (Hacc, 22/46), (وَلَقَدْ دَرَأْنَا لِحَظَّتْ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا) “Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar...” (A’raf, 7/179) ve (إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ) “Şüphesiz ki bunda akıllı olan veya hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.” (Kâf, 50/37). İbn Kesir, Kâf suresinin 37. ayetinde geçen kalp ifadesinin kavrayan akıl (lubb) manasında olduğunu belirtmiştir. müfessir Mücahid (ö. 103/721) ise sözü dinleyip onu kavrayan kalp ile akleden bir akıl olduğunu söylemektedir.²⁹

²⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*, 17: 73.

²⁶ İbn Fâris, *Mu’cem*, 5: 17.

²⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, 1: 685.

²⁸ el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2: 364.

²⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7: 409.

Taberî ise ayette kastedilenin şu olduğunu söylemektedir: “Aklı olan herkes, daha önce azaba uğramışların durumlarından korkarak Allah’ı inkâr edenlerin yaptıkları davranışları yapmaya son verir.”³⁰

1.1.6. el-Fuâd (الْفؤاد)

Kur’an’da akıl ile eş anlamlı olarak kullanılan bir diğer kelime el-fuâd’tır. Bu kelime tekil olarak 5 yerde çoğul olarak ise 11 yerde geçmektedir. Kelime kullanıldığı her yerde akıl manasına gelmemektedir. Sadece birkaç yerde bu manada kullanılmaktadır.

Bu kelimenin Arapçadaki kökü (فَأْدُ) dir. Anlam olarak yüksek ateş ve sıcaklık manasına işaret etmektedir. Kelimenin örnek kullanımlarında (فَأْدْتُ اللَّحْمَ) “eti kızarttım”, (هَذَا فَيْدٌ) “bu kızarmıştır” gibi manalar vardır. Bu mana ile karşılaştırıldığında kalbe “fuâd” denilmesinin sebebi onun sıcaklığıdır.³¹ Yani kalpte bulunan sıcaklığa bakıldığından ona bu isim verilmiştir.³²

Zebidî (ö. 1205/1791), kalbe içten içe yanmasından ve sıcaklığından dolayı fuâd denildiğini kabul etmekle beraber³³ bu kelimenin hareket ve hareket ettirme manasında bir anlamının daha olduğunu belirtmektedir. Çünkü kalp atar ve çokça hareket eder.³⁴

1.2. AKLIN BULUNDUĞU YER

Alimler arasında insanda aklın bulunduğu yer konusunda çelişki arz edecek büyüklükte farklı görüşler bulunmaktadır. Burada aklın bulunduğu yerden maksat akletme özelliğinin bulunduğu yerdir. Bundan dolayı mevzu dört konu başlığı altında ele alınacaktır.

1.2.1. Aklın Bulunduğu Yer Konusundaki Görüşler

Alimler bu konuda şu görüşleri beyan etmektedirler:

³⁰ et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 22: 372.

³¹ İbn Fâris, *Mu’cem*, 4: 469.

³² Isfahânî, *Müfredât*, 386.

³³ Zebidî Muhammed Ebu’l-Feyz, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, (Dâru’l-hidâye), 8: 476.

³⁴ Zebidî, *Tâcu’l-arûs*, 8: 476.

Birinci görüş, Ebu Hanife (ö. 150/767) ve tıp dünyasının kabul ettiği görüştür.³⁵ Buna göre aklın bulunduğu yer beyindir.³⁶ Yani onun bulunduğu yer baştır. Ayrıca bu görüş İslam felsefecilerinin çoğunun kabul ettiği görüştür.³⁷

Her ne kadar bu görüş Hanefilerin genel görüşü olarak aktarılsa da Hanefilerden Pezdevî (ö. 482/1089); aklın kalpte bir nur olduğunu şöyle ifade etmektedir: “Akıl; duyuların algıladıklarının sona erdiği yerden başlayan, yolu aydınlatan bir nurdur. Duyuların algıladıklarının sona erdiği yerde, arzulanan şey kalbe açılmaya başlar. Sonra Allah’ın (c.c.) takdiri ile onu düşünen kalp onu idrak eder.”³⁸ Ayrıca Serahsî (ö. 571/1176) de aklı kalpte var olan bir nur olarak tarif etmektedir.³⁹

Aklın yeri ile ilgili ikinci görüş ise İmam Şafi’î’nin, kelamcılarının çoğunun⁴⁰, Malikilerin⁴¹ ve Hanbelilerin⁴² sahip olduğu; aklın yerinin kalp olduğu görüşüdür.⁴³

Üçüncü görüşe göre ise akıl ve kalp arasında bir birliktelik vardır.⁴⁴ Yani aklın yeri kalptir ama onun beyin ile de bir bağlantısı bulunmaktadır. Bu görüş Ebu’l-Hasan et-Temîmî’ye (ö. 479/1086)⁴⁵ ve İmam Ahmed b. Hanbel’in arkadaşlarına dayandırılmaktadır.⁴⁶

Dördüncü görüşe göre ise aklın yeri yoktur.⁴⁷

³⁵ el-Kefevî Eyyûb b. Musâ el-Hüseyn, *el-Külliyât*, tah. ‘Adnân Dervîş, Muhammed Mısrî, (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1419/1998), 619.

³⁶ Kâsânî Alauddîn, *Bedâi’u’s-sina’a fî tertîbi’ş-şera’i*, 2. bs., (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘arabiyye, 1982), 5: 276.

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Muhammed el-Mâlikî, *Şerhu miyâreti’l-fâs*, tah. Abdullatîf Hasan Abdurrahman, 1. bs., (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1420/2000), 2: 489-490.

³⁸ Alauddîn Abdulaziz Ahmed Buhârî, *Keşfu’l-esrâr an usûli fâhru’l-İslâm el-Pezdevî*, tah. Muhammed Mu’tasimbillah el-Bağdâdî, 2. bs., (Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-‘arabî, 1414/1994), 2: 731.

³⁹ es-Serahsî Muhammed b. Ahmed, *Usûlu’s-Serahsî*, tah. Ebu’l-Vefâ el-Afgânî, (Haydarabad: Lecnetü’l-ihyâ’i’l-me‘ârifî’n-numaniyye), 1: 346.

⁴⁰ el-Kefevî, *el-Külliyât*, 619.

⁴¹ el-Mağribî Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdurrahmân, *Mevâhibu’l-celil li şerhi muhtasari’l-halil*, 1. bs., (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1398 h.), 1: 321.

⁴² Zerkeşî Şemsuddîn Muhammed b. Abdillâh, *Şerhu’z-Zerkeşî alâ muhtasari’l-hurkî*, tah. Abdulmun‘im Halil İbrâhîm, 1. bs., (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1423/2002), 3: 369.

⁴³ Kalyûbî Şihabuddîn Ahmed b. Ahmed b. Selâme, *Hâşiyetâ Kalyûbî ve ‘umeyratü alâ şerhi celâleddin el-mahallî an minhâci’t-tâlibîn*, tah. Mektebü’l-Buhûs ve’d-dirâsât. 1. bs., (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1419/1998), 4: 139.

⁴⁴ el-Kefevî, *el-Külliyât*, 619.

⁴⁵ Ebu’l-Hasan Abdulaziz b. Hâris b. Esed et-Temîmî el-Hanbelîdir. Onun kelam, fıkıh ve usulü, ferayiz gibi alanlarda eserleri vardır. Hadis uydurmakla itham edilmektedir. Hicri 317 yılında doğmuştur. hicri 371 yılında da vefat etmiştir. (bkz. *en-Nücümü’z-zahira*, 4: 140)

⁴⁶ İbn Ferrâ Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef, *el-Udde fî usûli’l-fikh*, tah. Ahmed b. Ali b. Seyrû’l-Mübârekî, 2. bs., (1410/1990), 1: 89.

⁴⁷ el-Kalyûbî, *Hâşiyetâ Kalyûbî*, 4: 139.

1.2.2. Konuyla İlgili Deliller ve Tartışmalar

Aklın yeriyle alakalı farklı görüş sahiplerinin delilleri ve mesele hakkındaki tartışmalar şöyledir:

a- Birinci Görüş: Aklın insanın başında olduğunu kabul edenlerin görüşüdür. Bu görüşü benimseyenler bununla ilgili iki delil getirmektedirler.

1- Akıl sahipleri akli insanın başıyla ilişkilendirerek şöyle söylemektedirler: “Bu kafası basmayan biridir” ve “bunun akli beyinde (yerinde)” demektedirler. Tam aksi durumda ise “bunun beyni boş” ve “bunun akli başında değildir” derler. Onlara göre akıl insanın kafasında olmasaydı, bu söylenenler doğru olmazdı.

2- İnsanın başına vurulduğunda aklını kaybedebilmektedir. Fakat insanın vücudunun diğer yerlerine vurulduğu zaman akli gitmez. Bu durum aklın başta olduğuna işaret etmektedir.⁴⁸

b- İkinci Görüş: Aklın kalpte olduğunu söyleyenlerin görüşüdür. Onlar görüşlerinin doğruluğuyla alakalı genel olarak şu yedi delili göstermektedir:

1- Kur'an'da Kâf suresindeki (إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ) “Şüphesiz ki bunda akli olan veya hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.” (Kâf, 50/37) ayette kalp ile aklın kastedilmesidir. Bu ayet kalbin aklın yeri olduğuna işaret etmektedir. Çünkü Araplar bir şeyi ona yakın olan ya da onun sebebi olan başka bir şeyle isimlendirirler.

2- Hacc suresindeki (أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونُوا لَهُمْ قُلُوبًا يَعْقِلُونَ بِهَا) “(Seni yalanlayanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar elbette düşünecek kalpleri olurdu.” (Hacc, 22/46) ayettir. Bu ayette akletme vasfı kalp için kullanılmıştır. Şayet kalp onun yeri olmasaydı, böyle kullanılmazdı.

3- Yine Hacc suresinin 46. ayetidir. Çünkü burada akılların kalpte olacağı ifade açıklanmıştır. Yani ayetin manası; onların kalplerinde olan akıllarının örtüldüğünü göstermektedir.

4- (وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا) “Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar...” (A'raf, 7/179) ayetidir. Fıkh; ilmi, anlamayı ve bilgiyi ifade eder. Bunları idrak eden araç da akıldır.

⁴⁸ İbn Ferrâ, *el-Udde fî usûli'l-fıkh*, 1: 90.

5- İbn Abbas'tan (r.a.) rivayet edilen "Merhamet ciğerdedir, kalp hükümdardır ve aklın yeri kalptir."⁴⁹ Bu hadiste açıkça aklın kalpte olduğu ifade edilmektedir. Bu delil bu konuda nasstır.

6- Sahabenin pek çoğundan rivayet edilen nakillere göre onlar aklın kalpte olduğunu söylemişlerdir. Bu sahabeler Ömer b. Hattâb (r.a.), Ali b. Ebi Tâlib (r.a.), Ebu Hureyre (r.a.), Ka'b b. Malik ve diğerleridir. Hz. Ali'nin (r.a.) Siffin savaşı günü söylediği "Akıl kalptedir"⁵⁰ sözü gibi zikri geçen sahabilerin sözleri bu görüşe işaret etmektedir.

7- Aklın zaruri ilimlerden bir örnek olduğu ve yerinin de kalp olduğu söylenmektedir. Aklın zaruri ilimlerden olmasının delili ise ilmin zaruri ve sonradan öğrenilen olarak iki kısma ayrılmasındadır. Şayet insan bilgiyi ve ilmi sonradan öğreniyor olmasaydı ve delilleri düşünmeseydi o zaman akıllı olarak isimlendirilmezdi. İnsandan sonradan elde ettiği ilim çıkartıldığında ortada sadece zaruri ilim kalır.

Bu görüşe göre; ilimlerin bulunduğu yerin kalp olduğuna dair delil ise A'raf suresi 179. ayettir. Çünkü bu ayette geçen fikh; ilim, anlama ve bilgi manasına gelmektedir. Şayet kalp ilimlerin yeri olmasaydı, Allah (c.c.) fikhı kalp ile ilişkilendirmezdi. Kalbin, ilimlerin bulunduğu yer olduğu kesinleşince bu ilimlerin bazısının da yeri olduğu kesin olmuş olur.⁵¹

c- Aklın kalpte yer aldığını ama beyinle de bir ilişkisi olduğunu düşünen üçüncü görüş sahiplerinin delilleri ise şunlardır:

1- Aklın bulunduğu yerin kalp olduğuna dair birinci görüş sahiplerinin kullandıkları delilleri onlar da kullanmaktadırlar.

2- Ayrıca onlar aklın beyinle bir bağlantısının olduğunu belirterek bu konuda şöyle demektedirler: Aklın yeri kalp olsa da onun nuru beyne ulaşır, oradan da akılda gerçekleşen olaylar duyulara akar.⁵²

d- Görüşler Arasındaki Tartışmalar

⁴⁹ Suyutî'nin *el-Leâli'l-masnûa* ve Şevkânî'nin *el-Fevâidü'l-Mecmû'a* kitaplarında geçmektedir. İkisi de onu mevzu hadis kabul etmektedir. (bkz. *el-Leâli'l-masnûa*, 1: 95).

⁵⁰ Buhârî, *Edebü'l-Müfred*, "el-akl fi'l-kalb", 80. Bu hadisi Suyutî *el-Leâli'l-masnûa* kitabında mevzu hadislerin içerisinde zikretmektedir. (bkz. *el-Leâli'l-masnûa*, 1: 97).

⁵¹ İbn Ferrâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh*. 1: 90.

⁵² İbn Ferrâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh*. 1: 89.

1- Aklın kalpte olduğunu söyleyen birinci ve üçüncü görüş sahipleri aklın başta olduğunu söyleyen ikinci görüş sahiplerinin delillendirmeleri konusunda şu şekilde tartışarak ilk delillendirmelerine iki yönden itirazda bulunmaktadırlar:

Birincisi “bu kafası basmayan biridir” ve “bu akli beyinde (yerinde) olan birisidir” ifadeleri aklın kafada olmasını gerektirmez. İkincisi onlar “bunun beyni boş” ve “bunun akli başında değildir” ifadelerinin insanlar arasında kullanımının aklın kafada olduğuna delil olarak sundular. Her ne kadar bu ifadelerde kastedilen akıl, beynin bulunduğu yerde olmasa bile; beyinde oluşan bir hasar, gözü etkilediği gibi aklın işleyişine de etki eder.

Aklın kafada olduğunu söyleyenlerin ikinci delillendirmelerine şu şekilde itiraz etmektedirler. Kafaya vurulduğu zaman aklın gitmesi aklın kafada olduğunu göstermez.⁵³

2- Birinci ve üçüncü görüş sahipleri aklın kalpte olduğu konusundaki delillendirmelerinde şöyle tartışmaktadırlar. Birincisi; Kur’an ayetleri aklın kalpte olduğunun delili olmaz. Çünkü yukarıda delil gösterilen ilk ayet; şüphelerden ve şehvi arzulardan sıyrılmış bir kalp sahibinin, öğüt ve uyarılardan fayda sağlayacağı konusundadır. İkinci ve dördüncü ayet de aynı şeyi kastetmektedir. Delil gösterilen üçüncü ayete baktığımızda ise orada açıkça kalbin göğüste olduğuna işaret edilmektedir. Bu durum tartışmanın konusu değildir. Anlaşmazlık aklın yeriyle ilgilidir.

İkincisi: Aklın kalpte olduğuna işaret eden hadis rivayetleri ve nakiller, bazı hadis alimleri tarafından uydurma kabul edildiği için delil özelliği taşımaz.

Üçüncüsü: İlimlerin (bilgilerin) yerinin kalp olduğu sözü kabul edilen bir görüş değildir. Bu görüşün doğru olduğu kabul edilse bile aklın yerinin kalp olduğuna işaret etmez.

1.2.3. Tercih Edilen Görüş ve Sebebi

Bize göre aklın yeri hakkında ortaya koyulan görüşlerin delillendirmeleri karşılaştırıldığında aklın kalpte olduğu ve nurunun beyne ulaştığı görüşü ağır basmaktadır. Bu görüşün tercih edilmesinin iki nedeni bulunmaktadır.

⁵³ Kalvezânî Mahfûz b. Ahmed, *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*, tah. Müfid Ebû Amşe vd., 1. bs., (Mekke: Matba'âtü Câmi'ati ümmi'l-Kurâ, 1406/1985), 1: 52.

Birincisi: Aklın kalpte mi, yoksa kafada mı olduğu meselesi bilinmesi pek mümkün olmayan bir meseledir. Durum böyle olunca bu konuda verilen hüküm Kur'an ayetlerinin zahir manasının işaret ettiği aklın kalpte olduğu görüşünün lehine olmaktadır. Böylece zahiri manaya uygun olan görüş daha doğru olmaktadır.

İkincisi: Aklın başta bulunduğunu söyleyenler, onun başa ulaşan bir nur olması yönünden böyle söylemektedirler. Aklın bu durumu onun yerinin baş olduğuna işaret etmez. Ancak akli başta bulunmasa bile başın, aklın nurundan etkilendiği söylenebilir.

Bu mesele hakkında kısaca şöyle denilebilir: Akli kalple ilişkilendirenler onun yerleştiği yere bakmaktadırlar. Akli baş ile ilişkilendirenler ise onun etkisine bakmaktadırlar. Çünkü zihnin parlaklığı kalpte yer alan bu nurun bir belirtisidir. Bu durumu Şevkânî (ö. 1250/1834) şöyle ifade etmektedir: “أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ (قُلُوبٌ يَعْزِلُونَ بِهَا *“Zira yeryüzünde dolaşsalardı elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu”* ayeti insanların gördükleri ibretlik hadiseler sebebi ile düşüncelerini gereken şeyleri düşünebilecekleri bir akılları olacağından bahsetmektedir. Bu ayette akletme vasfı kalbe atfedilmektedir. Çünkü aynı işitmenin gerçekleştiği yerin kulak olduğu gibi aklın bulunduğu yer de kalptir. Diğer bir görüşte aklın bulunduğu yerin beyin olduğu söylenmektedir. Böyle olması aklın kalple olan ilişkisine engel değildir. Çünkü aklın yeri kalbin dışında olsa bile kalp aklın idrakini sevk edip harekete geçiren bir unsurdur.”⁵⁴

1.2.4. Konuyla İlgili Anlaşmazlıkların Sonucu

Zerkeşî (ö. 794/1392) bu konudaki ihtilaf hakkında şöyle söylemektedir: “Aklın yeri konusundaki ihtilaf mezheplere göre farklılaşır. Bir adamın kafası kemiğe kadar yarılrsa⁵⁵ akli da gitse, Şafi'î ve Maliki'ye göre hem bir uzuv diyeti hem de yaralama diyeti verilmesi gerekir. Çünkü bu insan başında bulunmayan bir uzuvdan faydalanmaktan mahrum bırakılmıştır. Ebu Hanife'ye göre ise sadece aklın diyeti gerekir. Çünkü bu şahsın başı yarılmış ve yarılan uzuvda bulunan bir menfaat

⁵⁴ eş-Şevkânî Muhammed b. Ali, *Fethu'l-kadîr*, 3. bs., (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1393/1973), 3: 459.

⁵⁵ Burada yaralanmanın kemiğe kadar ulaşması hatta kemiğin beyazlığının görülmesi kastedilir.

olan akıl ortadan kaybolmuştur. Bundan dolayı başı yarmakta diyetin içerisinde dir.”⁵⁶

İmam Nevevî ise şöyle söylemektedir: “Aklın gitmesine neden olan eyleme bakılır, şayet başa vurularak veya tokatlanarak bir yaralama oluşmamış olmasına rağmen akıl gitmişse aklın diyeti gerekir. Şayet el ve ayak yaralanmalarındaki gibi kemiğe kadar bir yaralanma söz konusuysa veya hüküm vermeyi gerektirecek ölçüde bir yaralanma değilse bu konuda iki görüş bulunmaktadır. Eski görüşe göre: Hasar ve kaybın az olanı çok olan hasarın içinde kabul edilir. Şayet aklın diyeti yaralamanın diyetinden daha fazlaysa ve akılda kaybedilmişse yaralama diyeti de aklın diyetinin içerisinde kabul edilir. Şayet işlenen suçun diyeti el ve ayakların kesilmesinden veya kolların kesilmesinden daha büyük ise akıl da kaybedilmişse aklın diyeti de onun içinde kabul edilir. Diğer görüşe göre iki diyet birbiri içerisinde kabul edilmez. Hem aklın diyeti hem de işlenen suçun diyeti gereklidir.”⁵⁷

Hanefî alimi Merginânî⁵⁸ (ö. 593/1197) ise şöyle söylemektedir: “Kim bir adamın başını yararsa bunun üzerine adam aklını veya saçlarını kaybederse yaralama diyeti, diyetin içerisinde kabul edilir. Çünkü aklın kaybedilmesi bütün uzuvlardan elde edilen faydayı yok eder.”⁵⁹

1.3. BAZI FIRKALARA GÖRE AKIL

1.3.1. Felsefecilere ve Kelamcılara Göre Akıl

Felsefeciler ve kelamcılar aklın vahyin önünde olduğunu kabul ederek vahyi akla uygun hale getirirler ve dini meselelerde bidatler uydururlar. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) onlar hakkında şöyle söylemektedir: “Bu bidat onların nazarında dinden edindikleri şeylerden daha büyüktür. Bu bidatler Kaderiyye ve onun kalıntılarının yöntemleri gibi akla dayanan yöntemlerdir. Bunlar Kelam’da akliyyât diye söylenen

⁵⁶ ez-Zerkeşî Muhammed b. Bahadır, *el-Bahru’l-muhît fi usûli’l-fikh*, 1. bs., (Kuveyt: Vizârâtü’l-evkâf ve’ş-şu’ûni’l-İslâmiyye, 1409/1988), 1: 90.

⁵⁷ en-Nevevî Yahyâ b. Şeref, *Ravzatü’t-tâlibîn ve umdetü’l-müftîn*, 3. bs., el-Mektebetü’l-İslâmî, 1412/1991), 9: 290.

⁵⁸ Ebü’l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-Merginânî hicri 511 senesinde doğdu. Hicri 593 senesinde ise vefat etmiştir. *Kifâyetü’l-Müntehâ* ve *Kitabu’l-Hidâye* meşhur eserlerindedir. (Bkz. *Cevâhiru’l-Muziyye fi Tabakâti’l-Hanefiyye*, 2: 627-628)

⁵⁹ Merginânî Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu bidâyeti’l-mübtedî*, 1. bs., (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1410/1990), 4: 530.

usulü ortaya atıp dinin söylediklerinden üstün tutmuşlardır.”⁶⁰ Ayrıca onlar kendilerini imandan ve Kur’an’dan müstağni görerek akla dayanan esasları öncelikli bütüncül esaslar kabul etmektedirler.⁶¹ Böylece dini naslar değil de akla dayanan deliller onlar nazarında kesin bilgi derecesindedir.⁶²

1.3.2. Mutezile’ye Göre Akıl

Bu konu iki alt başlık altında ele alınabilir.

Birincisi; Mutezile’nin akıl karşısındaki tutumudur. Mutezile akli en fazla önceleyen fırka kabul edilmektedir. Onlar akli çok fazla kutsamakta ve ona hürmet göstermektedirler. Hatta her ne zaman akıldan söz edilse bakışlar Mutezile’ye çevrilir. Sanki onlar akli tekellerine almışlar ve akıl onlar için belirgin bir işaret olmuştur.

Mutezile’nin her konuda akıldan yana taraf olmasının en açık belirtileri şöyledir:

Birinci Belirti: Bir şeyin aslının kötü veya iyi olduğunu belirleme noktasında sadece akla dayanmalarındır. Onlara göre bir şeyin iyi veya kötü olduğunu belirleyecek tek unsur akıldır. Hatta bir şey hakkında iyi veya kötü ayrımının yapılmasının önünde engeller olmasından dolayı aklın anlama alanının kapalı olduğu durumlarda da bu ölçü geçerlidir. Bu durumu Kâdî Abdulcabbâr (ö. 415/1025) şöyle dile getirmektedir: “Yapılması gerekli olan şeyler, kötü eylemler ve bunların dışındaki davranışların hükümlerinin bilinmesini sağlayan yol ile, ister zaruri bilgiler olsun ister sonradan elde edilen diğer ilimler hakkında bilgiye ulaştıran yol olsun aynıdır. Bunun temeli bütün bu eylemlerin zorunlu olarak bütüncül bir yolla bilinmesi gerekliliğine dayanmaktadır. Bu bütüncül yöntem de akli olgunluktan gelmektedir. Bir mesele akılla bilinmiyorsa o zaman asla bilinemez. Çünkü görüş ve delillendirme ancak kâmil bir akılla yapılabilmektedir.”⁶³

⁶⁰ İbn Teymiyye, *Mecmû‘u’l-fetâvâ*, tah. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, 3. bs., (Medine: Mecme‘u’l-Melik Fahd li’t-tibâ‘ati’l-mushafi’ş-şerîf, 1413/1995), 16: 251-252.

⁶¹ İbn Teymiyye, *Mecmû‘u’l-fetâvâ*, 3: 338.

⁶² Su‘ûd el-‘Arîfî, *el-Edilleti’l-akliyyeti’n-nakliyye alâ usûli’l-i’tikâd*, 1. bs., Dâru ‘alemi’l-fevâ’id, 1419), 167-174.

⁶³ el-Kâdî Abdulcabbâr el-Hemedânî, *el-Muhît bi’t-teklîf*, tah. Ömer es-Seyyid Azmî, (Dâru’l-mısriyye), 234.

İkinci Belirti: Ödül ve cezanın belirlenmesinde akıl yetkin kılınmaktadır. Mutezile itiraz etmeden ve karşı çıkmadan, aklın yönlendirmesine karşılık vermenin gerektiğini kabul etmektedir. Ona göre güzel bir şeyin güzelliği ortaya çıktığında onu yapmak gerekir, onu yapan sevap kazanır, onu yapmaya gücü yettiği halde yapmayan cezaya müstehak olur. Yine akla göre kötü bir şeyin kötülüğü ortaya çıktığı zaman onun terkedilmesi gerekir, bu fiili terk eden sevap kazanır, onu yapan ise cezalandırılır.

Kâdî Abdulcabbâr şu sözleriyle bu durumu açıklamaktadır: “Kötü; onu yapan kişinin yapmadan önce yaptığı eylemin kötü olduğunu bildiği şeydir, kişi onu yaptığı ve engellemediğinde yerilmeye müstehak olur. İyi; özel bir gayesi olan ve kötülüğü engelleyen bir şeydir. Onu yapmaya kadir olan kişi yapacağı şeyin iyi olduğunu biliyorsa onu yaptığı yerilmez.”⁶⁴

Aynı çerçevede Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044) “Hayra güç yetiren kişi onu yaptığı hiçbir şekilde yerilmez. Ancak kötü olan bir şeyi yapması yerilmesine etki eder, neden olur.”⁶⁵

Üçüncü Belirti: Akli bilgi nakli delilin önüne geçirilmektedir. Onlara göre akli delillere uygun olduğunda nakle itibar edilir. Şayet nakil akli delillere aykırı olursa, mümkünse onlarla uyumlu hale sokulur. Mümkün değilse ya reddedilir veya tevil ile yorumlanır. Onların belirli meselelerdeki açık görüşleri buna işaret etmektedir. Sünnetteki nasslar akli hükümlerle çeliştiğinde mezhebin bu meseleye bakış açısını Kâdî Abdulcabbâr şöyle dile getirmektedir: “Dini inanç akli delillere uygunsa kabul edilir ve gerekliliklerine inanılır. Akli delillere uygun olmadığında reddedilmesi ve Hz. Peygamber’in (s.a.) böyle bir şey söylemediğine hükmedilmesi gerekir. Şayet akli delillere uygun olmayan bir şey söylemişse tevil etmek mümkün değilse bunu başka bir şeyi anlatmak için hikaye yoluyla söylemiş olduğuna kanaat getirilir. Tevil etmek (yorumlamak) mümkünse yorumlanması gerekir.”⁶⁶

⁶⁴ el-Kâdî Abdulcabbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîdi ve'l-'adl*, (Kahire: Dâru'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, Matbaati isâ el-bâbi, 1385/1965), 17-247.

⁶⁵ Muhammed b. Ali el-Basrî el-Mu'tezilî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, 1. bs., (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, 1403/1983), 4: 1.

⁶⁶ el-Kâdî Abdulcabbâr el-Hemedânî, *Şerhu usûli'l-hamse*, tah. Abdülkerîm Osmân, 1. bs., (Kahire: Mektebetü'l-vehbe, 1384/1965), 770.

İkincisi; Mutezile'nin akıl karşısındaki tutumunun incelenmesidir. Mutezile'nin akılı kutsamasına işaret eden en önemli belirtilerin arz edilmesinin ardından, delillendirme konusunda onlar tarafından en büyük delil niteliği verilen akıl karşısında Mutezile'nin duruşunu açıkça sergileyen bu belirtiler incelenecektir. Bu incelemede bu belirtilerin lehine ve aleyhine olan durumlar gerçek ölçülerle adaletli bir şekilde ve haksızlık yapmadan ve taraf tutmadan gerçekleştirilecektir.

a- İlk belirgin özellik olan “kötünün ve iyinin sadece akılla bilinebileceği görüşü”:

Bu görüş kabul edilebilecek ve doğrulanabilecek şeyleri de kabul edilmesi ve doğrulanması mümkün olmayan şeyleri de kapsamaktadır. Kabul edilebilecek olan bölüm; “akıl iyi ve kötü olan şeyleri ortaya çıkarır” bölümüdür. Bu, ancak inatçı ve sabit fikirli olanların inkâr edeceği bir görüştür. Çünkü Allah (c.c.) insanın ruhunun içerisine iyiyi iyi, kötüyü de kötü göreceğ içgüdü yerleştirmiştir. İnsanların hepsinde bu içgüdü var edilmiştir. Bu durumu İbn Kayyim el-Cevzî (ö. 751/1350) şöyle açıklamaktadır: “Allah (c.c.) kullarını doğruyu, adaleti, iffeti, ihsânı ve nimete karşılık şükretmeyi güzel göreceğ şekilde yaratmıştır. Tam tersi durumları da kötü göreceğ şekilde yaratmıştır. Bunun dayanağı aynı tatlı ile ekşiyi ayıran dillerinde, güzel koku ile kötü kokuyu ayıran burunlarında ve güzel ses ile kötü sesi ayıran kulaklarında olduğu gibi onların yaratılışı ve akıllarıdır. Aynı şekilde insan iç ve dış duyularıyla idrak ettiği her şeyin temiz olanını kirlisinden, faydalısını zararlısından ayırabilir.”⁶⁷

Kabul edilmesi ve doğrulanması mümkün olmayan ise “iyinin ve kötünün sadece akılla bilineceği” görüşüdür. Bu durum akılın, olayların hakikatlerini ortaya çıkarma ve onların doğal durumlarını idrak etmede tam olgunluğa, dikkate ve maharete ulaşmasıyla olur. Ancak akıl dünyada ve ahirette insan için hayırlı olacak şeylerin bilgisi noktasında noksandır. Bütün bunları ancak ilmi her şeyi kuşatan, her şeyden haberdar olan, her şeyi bilen Allah'ın bileceği şeylerdir. Bununla ilgili olarak Tâhâ suresi 98. ayette şöyle buyrulmaktadır: (إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ) (عِلْمًا) “Sizin ilâhınız, yalnızca, kendisinden başka ilâh olmayan Allah'tır. O'nun ilmi her şeyi kuşatmıştır”. Bu, iyiyi ve kötüyü anlama noktasında aklın tam olarak anlayamayacağına işaret etmektedir. Mesela Allah (c.c.), Arapların akıllarının

⁶⁷ İbn Kayyim Mahmûd b. Ebî Bekr, *Medâricü's-sâlikîn*, 1. bs., (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 1: 253.

cahiliyede güzel gördüğü, içki içme gibi şeylerin çirkin olduğunu zikretmektedir. O zaman içki onlara göre temiz ve güzel şeylerden kabul edilmekteydi. Bununla beraber onların örfünde bu mutlak olarak iyi şeylerden kabul edilmekteydi. Araplar içki içerek şarkı söylüyor ve toplantılarında onu içerek sohbet ediyorlardı. Allah (c.c.) akıl sahiplerini, dini ve dünyevi menfaatlerle çeliştiği ve büyük zararlara neden olduğundan dolayı içkinin çirkinliği konusunda uyarmıştır. Allah (c.c.) bu mesele ile alakalı Mâide suresinde şöyle buyurmaktadır: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ * إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبُغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ) “Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyor musunuz?” (Mâide, 5/90, 91). Burada Allah (c.c.) akıl sahiplerini akıllarının güzel gördüğü bir şeydeki hataları konusunda uyarmaktadır. Bu durum güzel ve kötü olan davranışları anlama konusunda aklın her zaman doğruyu bulamayacağına delil olmaktadır. Bir diğer meselede ise; güzel ve kötüyü anlama noktasında sadece akla dayanma, dini büyük bir tehlikeye neden olmaktadır. Bu durumda akıl güzel bir şeyi kötü kabul ettiğinde veya kötü bir davranışı güzel kabul ettiğinde dinin itiraz etmesi engellenmiş olur. Mutezile bu durumdan kendilerini kurtarmak için bunu kastetmediklerini söyleseler de onların söylediği görüş bunu zorunlu kılmaktadır.

b- Akıl karşısındaki tutumlarında ikinci belirgin özelliklerinin gereği olan “ödül ve cezanın belirlenmesinde aklın yetkilendirilmesi” dir. Bu görüş; Allah (c.c.) kitabında söz ettiği “ancak peygamberlerin gönderilmesinden (uyarıdan) sonra azabın olacağı” (İsra, 17/15) kuralını yok saymaktadır. Bir peygamberin gönderilmesinden önce azap olmadığında aynı şekilde sevap da olmaz. Şayet akıl, sevabı ve cezayı belirleme konusunda tek başına ehil olsaydı, Allah (c.c.) cezayı ve sevabı dinin gelişine bağlamazdı. Doğrusu, Allah’ın (c.c.) kitabında bize açıkladığıdır. Şayet insanlar akıllarıyla kötü olduğuna hükmettikleri bir eylemden dolayı cezalandırılıysaydılar, onlar dinen kötü olarak belirtilmemiş, hakkında bir peygamber ve kitap gönderilmemiş olan o eylemden dolayı hesaba çekilmelerinin gerektiği konusunda sadece akılla delil getirirlerdi. Akıl bu konuda gerçekten bağımsız olsa, bu delillendirme doğru olmaz. Bu konuda Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır: (وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا رَسُولًا فَتَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِن قَبْلِ أَنْ)

(تَذَلُّ وَتَحْزَى) “Eğer biz onları o Kur’an’dan önce bir azap ile helâk etseydik mutlaka, “Ey Rabbimiz! Keşke bize bir peygamber gönderseydin de alçalıp rezil olmadan önce âyetlerine uysaydık” derlerdi.” (Tâhâ, 20/134). Kasas suresinde ise şöyle buyrulmaktadır: (وَلَوْلَا أَنْ نُصِيبَهُمْ مُصِيبَةً بِمَا قَدَّمْت أَيْدِيَهُمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ (آيَاتِكَ وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ) “Kendi yaptıkları sebebiyle başlarına bir musibet gelip de, “Ey Rabbimiz! Bize bir Peygamber gönderseydin de âyetlerine uysaydık ve mü’minlerden olsaydık” diyecek olmasalardı, seni peygamber olarak göndermezdik.” (Kasas, 28/47). Bu ayetler kesin olarak sevap ve cezanın, gönderilen bir peygamber ve indirilen bir kitap yoluyla belirlenen dini bir mesele olduğuna işaret etmektedir. Bu, aklın belirleyeceği, akli bir mesele değildir. Aklın sorumluluğu, sevabı veya cezayı belirlemeksizin iyi ve kötü olanı anlamaktır. Çünkü o bir peygamber ve kitap değildir.

c- Mutezilenin akıl karşısındaki tutumunda üçüncü belirgin özellik ise; “akla dayanan bilginin nakle dayananın önüne geçirilmesi” dir. Burada, aklın dinin kaynağı yapılması kastedilmektedir. Bu; dini, temelinden tahrip eder. Peygamber gönderilmesi ve kitap indirilmesi gereksiz hale gelmiş olur. Şayet peygamberlere ve kitaplara muhtaç olunmasaydı, dinin söz edilecek tek faydası, akılların verdiği hükümleri onaylamak olurdu. Böylece o temel dayanaklardan sonra gelirdi, onun getirdiği şayet akla uygunsuz kabul edilirdi. Uygun değilse o zaman yönetim ve hakimiyet dinin temel kaynağı akılda olurdu. Şüphesiz ki bu durum ayakları kaydıracak tehlikeli bir meseledir. Zamana ve mekâna bağlı ve arzularla bezenmiş insanın sınırlı düşüncesini oluşturan akıl; nasıl olur da ilmi, zaman ve mekânı kuşatan, her şeyi eksiksiz bir şekilde idrak eden Allah’ın ortaya koymuş olduğu dinin önüne geçirilir! Allah (c.c.) böyle bir durumu Kur’an’daki şu ifadelerle reddetmektedir: (أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِّنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنَ بِهِ اللَّهُ وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَفُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ) (الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ) “Yoksa onların, Allah’ın izin vermediği bir dini getiren ortakları mı var? Eğer erteleme sözü olmasaydı, derhal aralarında hüküm verilir. Şüphesiz zalimlere can yakıcı bir azap vardır.” (Şu’râ, 42/21). Kim akla dayanan bilgiyi nakle dayanan delilin önüne geçirirse Allah’ın dini belirleme hususunda izin vermemiş olduğu akli, dini meselelerde kural koyucu yapmış olur. Bu durum dini tahrif etme ve dinden uzaklaşmadır.

Aslında Mutezile ilk başta aklın, dini belirleyici olduğunu söylememektedir. Onlar akli; dini hükümlerin bilgisine ulaştıracak bir yol olduğunu söylemekteydiler.

Daha sonraları onlar, akıl meselesinde daha derinlere dalınca akli kutsamaya başladılar ve sonunda onu dinin önüne geçirerek dini belirleyici bir unsur yaptılar. Bu durum doğru İslam anlayışının, onu benimsemekten sakınması gereken bir meseledir. Çünkü bu görüş sonunda ciddi sonuçlar ve büyük hasarlar doğuracaktır.

1.3.3. Hadisçilere Göre Akıl

a- Hadisçilerin Akıl Karşısındaki Tutumu ve Görüşleri

İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevzî, selef alimlerinin akıl karşısındaki tutumunu ve onların bu tutumunun en belirgin dört özelliğini şöyle açıklamaktadır:

1- Onlara göre akıl, bir fiilin iyi veya kötü olduğunu görebilir. Ehl-i Sünnet'ten aklın iyiyi ve kötüyü görebileceğini söyleyenler, Mutezile'nin itiraz ettiği; kaderi, Allah'ın sıfatlarını ve bunun gibi meseleleri kesin olarak kabul etmektedirler. Bununla beraber onlar aklın iyi ve kötü olan şeyleri görebileceğini kabul etmektedirler. Seleften ve Ehl-i Sünnet'ten hiçbir alim, iyinin ve kötünün akılla kesin olarak bilinemeyeceğini söylememiştir. Ayrıca böyle bir şey Ehl-i Sünnet ve selef alimlerinin, akılla da güzel olduğu anlaşılabilir Allah'ın emirleri, hikmetleri hakkında ve akılla da kötü olduğu anlaşılabilir yasaklanan şeylerin hikmetleri hakkında yaptıkları açıklamalardan da böyle bir şey çıkarılamaz.⁶⁸

2- Güzel ve kötü davranışa karşı ödül ve cezanın din tarafından belirlendiğini kabul etmektedirler. Eylemler iyi ve kötü olarak nitelendirilir. Ancak onlara terettüp eden sevap ve ceza Allah tarafından gönderilen emir ve yasaklarla belirlenir. Herhangi bir emir ve nehiy gelmeden önce, eylem asıl itibarıyla kötü olsa bile işlendiğinde zorunlu olarak cezayı gerektirmez. Allah, peygamber gönderdikten sonra o fiili cezalandırır.⁶⁹

3- Akıl; bir konudaki fayda ve zararın detaylarına ancak dini bir bildirimle ulaşabilir. Bu mesele hakkında İbn Teymiyye şöyle söylemektedir: “Peygamberlik olmasaydı akıl dünyada ve ahirette faydalı ve zararlı olan şeylerle ilgili detaylara ulaşamazdı. Bundan dolayı Allah'ın kulları üzerindeki en değerli ve en büyük nimeti onlara peygamber göndermesi, kitapları indirmesi ve doğru yolu göstermesidir. Böyle olmasaydı, insanlar da hayvanlar konumunda belki de onlardan daha kötü durumda olurdu. Kim Allah tarafından gönderilen peygamberliği kabul ederse ve ona

⁶⁸ İbn Teymiyye, *er-Redd ale'l-Mantıkıyyîn*, 3. bs., (Lahor: 1398 h.), 420-421.

⁶⁹ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 1: 254.

doğru bir şekilde tabi olursa yaratılmışların en hayırlısı olur. Kim de onu kabul etmezse ve onun gösterdiği yoldan çıkarsa, yaratılmışların kötülerinden olur.”⁷⁰

4- Onlara göre temiz akıl, doğru bir nakille çelişmez. İbn Teymiyye şöyle söylemektedir: “Sahih nakle aykırı doğru bir akıl olmayacağı gibi doğru kıyasa (akla) aykırı bir nass da bulunmaz.”⁷¹

b- Hadisçilerin Akılla İlgili Görüşlerinin Değerlendirmesi

Hadisçilere göre akıl; eylemleri, dini naslara göre düzenleyen bir unsur ve nasslardaki gayeler ile işaretleri anlamayı sağlayan bir etkidir. Bu durum akılı taklidin ve geleneğin esaretinden kurtarmaktadır. Böylece o, İslam’ın kendisine verdiği yüksek konuma ulaşmaktadır.

Hadisçilerin akılla işlevsel hale getirdikleri yöntem; aşırılıklardan uzak, ılımlı bir yöntemdir. Hadisçiler, Allah’ın akıldan isteği görevi yerine getirmesi için onun akıl için belirlediği sınırları iyi anlamışlardır. Bu görev, dini nasslardaki Allah’ın isteğini anlamadır. Bir diğer vazifesi ise insanı saptırmadan ve azgınlaştırmadan, Allah’ın istediği şeyleri yapmaya yönlendirmesidir. Böylece hadisçiler akılı, hükmünde bir çelişki bulunmayan nakle tabi kılmaktadırlar. Ayrıca onlar, akılı düşüncesiyle başı boş bırakmamış, vahyin ışığı ile aydınlatıp rehberliği ile yol göstermişlerdir.

Kim aklını kullanma konusunda itidalli ve ılımlı bir yol seçerse, bu yöntemi ile doğru yapmış olur ve asla günahkâr olmaz. Kim de aklını günaha yönlendirirse, böylece akılı büyük görme konusunda aşırılığa düşüp ona uygun düşmeyen bir konum atfetmiş olur veya enerjisini semerelendirmeden ve yeteneklerine dayanmadan körü körüne bir taklitle akılı işlevsiz hale getirir. Ayrıca izlemesi gereken yöntemi ve uzaklaşmanın haram olduğu yolu bilemez.

⁷⁰ İbn Teymiyye, *Mecmû ‘u ‘l-fetâvâ*, 19: 100.

⁷¹ İbn Teymiyye, *Mecmû ‘u ‘l-fetâvâ*, 19: 288.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM DİNİNDE AKLIN KONUMU, TÜRLERİ ve ALANLARI

2.1. İSLAM DİNİNDE AKLIN KONUMU

2.1.1. Kur'an'da Akıl Kelimesi

Kur'an'da (عقل) a-ka-le kökünden türemiş kelimeler 49 kere zikredilmektedir. Bunlar (عقلوه - يعقلون - نعقل - يعقلها - تعقلون) fiil kalıplarıdır.⁷² Kur'an'da akıl (العقل) kelimesi isim halinde zikredilmemiştir. Fakat onunla eş anlamlı olan (الألباب - الأحلام - التفكير - التذکر - الحجر) kelimeleri zikredilmektedir. Ayrıca aklın işlevlerini ifade eden (التدبر - النظر الاعتبار - الفقه - العلم) kelimeleri de Kur'an'da çokça yer almaktadır. Bu durum İslam dinin akla verdiği önemi ve değeri göstermektedir. Bununla beraber bu ibareler kullanıldığı kişiler için övgü ifade eden bir sığata ve bir olgunluğa işaret etmekte iken olumsuz olarak kullanıldığında ise bir yergi ifade etmektedir. Akıl, Allah'ın insanı diğer varlıklardan onunla ayırdığı yüksek bir özelliktir. Bundan dolayı insanın aklını, kendisi için hayırlı olacak şeylerde kullanması gerekir. Bunu yaparsa iki dünyada da mutluluğu elde eder.⁷³

2.1.2. İslam Dininde Aklın Yeri ve Rolü

İslam dininde aklın büyük bir konumu ve yüksek bir mertebesi bulunmaktadır. İslam inancı gibi insan aklına saygı duyan ve inançta derinleşmede ona dayanan hiçbir inanç sistemi yoktur. Ayrıca akla hitap eden, onun değerini ve hürmetini yücelten İslam'ın kitabı gibi bir başka kitap yoktur. Bu kitabın bu meseleye dair onlarca ayetinden bir kısmında şöyle buyrulmaktadır: (فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ) *“Sığırın bir parçası ile öldürülene vurun” dedik. (Denileni yaptılar ve ölü dirildi.) İşte, Allah ölüleri böyle diriltir, düşünesiniz diye mucizelerini de size böyle gösterir.*” (Bakara, 2/73), (كَذَلِكَ نَقُصُّلِ الْأَيَاتِ) *“İşte düşünen bir toplum için, ayetleri böyle ayrı ayrı açıklıyoruz.”* (Yûnus, 10/24), (قَدْ فَصَّلْنَا الْأَيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ) *“Biz anlayan bir toplum için âyetleri ayrı ayrı açıklamışızdır.”* (En'âm, 6/98) İşte yukarıda zikredilen ayetler vb. inanma için;

⁷² Muhammed Fuâd Abdalbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 575.

⁷³ Su'ûd el-'Arîfî, *el-Edilleti'l'akliyyeti'n-nakliyye*, 35.

zihinsel olarak ikna etme noktasında, Kur'an'ın eşsiz yöntemini sergilemektedir. Ayrıca bu ayetler İslam dininde akla verilen yüksek konumu göstermektedir. İslam'da akla verilen değeri gösteren başka olgulara bakıldığında şu durumlar açıkça görülmektedir:

a- Allah'a inanmaya davet, zihinsel ikna yoluyla gerçekleştirilmektedir. Bu metot farklı üsluplarla sergilenmektedir. Mesela insan düşünmeye ve ibret almaya şu şekilde çağrılmaktadır: (كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ) “*Sana bu mübarek Kitab'ı, ayetlerini düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.*” (Sâd, 38/29) Burada Allah'ın ortaya koyduğu delillerden ve kurallardan öğüt almaları ve onlarla amel etmeleri istenmektedir.⁷⁴ Sonra insanın aklına, bu Kur'an'ın bir benzerini getirme konusunda meydan okunup, onun harekete geçirilmesi istenmektedir. Böylece benzerini getirmekten aciz olunca onun Allah tarafından gönderildiğine kanaat getirip teslim olması hedeflenmektedir. Bununla ilgili Hûd suresinde şöyle geçmektedir: (أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَيْنَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاذْعُوا مَنِ اسْتَضَعْتُمْ) “*Yoksa, «Onu (Kur'an'ı) kendisi uydurdu» mu diyorlar? De ki: Eğer doğru iseniz Allah'tan başka çağırabildiklerinizi (yardıma) çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sure getirin.*” (Hûd, 11/13). Ayette müşriklere Kur'an'daki gibi on sure getirmeleri konusunda meydan okunmaktadır. Onlar bu konuda aciz kaldılar. Sonra Kur'an'dan bir sure getirmeleri konusunda onlara meydan okundu, bunu da yapamadılar. Zemahşeri meydan okumada on sureden bir sureye inmeyi, yazma bilmeyen birisinden on satır yazı yazması istendiği zaman bunu yapamayınca, ondan bir satır yazmasının istendiği duruma benzetmektedir. O kişi bunu da yapamayınca, bu durum kesin aciziyeti göstermektedir. Müşrikler Hz. Peygamber'e (s.a.) Kur'an'ın kaynağı konusunda bir iftirada bulundular. Bunun üzerine onlara Kur'an'daki gibi on sure getirmeleri üzerine meydan okundu.⁷⁵

Akıl şu ayette ise Allah'ın yarattığı mahlukattan ibret almaya çağrılmaktadır: (أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ ۗ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى) “*Onlar, kendi nefisleri(nin yaratılış incelikleri) hakkında hiç düşünmediler mi? Hem Allah, gökler ile yeri ve ikisi arasındakileri ancak hak ve hikmete uygun olarak ve belirli bir süre*

⁷⁴ et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 21: 190.

⁷⁵ el-Misrî, Muhammed Abdulhâdî, *Ehlü's-Sünneti ve'l-Cemâati Meâlimü'l-İntilâkati'l-Kübrâ*, (Dâru'l-İ'lâmi'd-Düvelî, 1992), 49.

için yaratmıştır.” (Rum, 30/8). Bu ayette insanın mahlukatı düşünmesi hatırlatılarak Allah’ın varlığına ve birliğine işaret edilmektedir.

Başka bir ayette insanın akli harekete geçirilir ve Allah tarafından yaratılmış olan semada bir kusur bulması istenir. Kişi bunu bulamayınca Allah’ın varlığı konusundaki kanaati artar ve teslim olur. Bunla alakalı Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır: (الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَوتٍ فارجع البصر هل ترى في آفاقها خرابًا أو تعديلاً أو فجاءًا طوبى لمن فطور * ثم ارجع البصر كرتين ينقلب إليك البصر خاسئًا وهو حسيرٌ *O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahman’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun? Sonra tekrar tekrar bak; bakışların (aradığı çatlak ve düzensizliği bulamayıp) âciz ve bitkin hâlde sana dönecektir.*” (Mülk, 67/3,4). Ayette Allah’ın semayı yedi kat halinde birbirine uyumlu ve üst üste şekilde yarattığından bahsedilip, ona bakan kişilerin onda herhangi bir kusur veya çatlak bulamayacağı ifade edilmektedir. Sonra bakışlar bir çatlak veya gedik bulmak için tekrar semaya yönlendirilmekte ve bu durum tekrar yenilenmekte olup sonunda göz herhangi kusur göremediğinden yorgun ve bitkin bir şekilde yere doğru çevrilmektedir.⁷⁶

Bir diğer ayette insanın, Allah’ın koyduğu kurallardan ibret ve öğüt alması istenmektedir. (وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيوةٌ يَا أُولِي الْأَبْصَارِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) *“Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki (bu hükme uyararak) korunursunuz.”* (Bakara, 2/179). Ayrıca şu ayette ise geçmiş milletlerin durumlarına ve uğradıkları akıbetlere bakılarak ibret alınması istenmektedir: (قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظروا كيف كان عاقبة المكذبين) *“De ki: Yeryüzünde gezin dolaşın da (Peygamberleri) yalanlayanların sonu nasıl olmuş bir görün.”* (En’am, 6/11)

Bir başka yerde ise insanı, dünya hayatı ve onun geçici nimetlerinden ibret almaya ve onları düşünmeye sevk edilmektedir. (و اضرب لهم مثل الحيوۃ الدنيا كماء أنزلناه من السماء فاختلط به نبات الأرض فأصبح هشيما تذروه الرياح وكان الله على كل شيء مقتدرًا *“Onlara şunu da misal göster: Dünya hayatı, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, bu su sayesinde yeryüzünün bitkisi (önce gelişip) birbirine karışmış; arkasından rüzgârın savurduğu çerçöp haline gelmiştir. Allah, her şey üzerinde iktidar sahibidir.”* (Kehf, 18/45) Bu

⁷⁶ Nühbetün min Esâtizeti’t-Tefsîr, et-Tefsîru’l-Müyyesser, 2. bs., (Suudi Arabistan: Mecme‘u’l-melik fahd li tibâ‘ati’l-mushafi’ş-şerîf, 1430/2009), 1: 562.

ayette dünya hayatının güzelliğinin hızlıca yok olduğundan bahsedilmektedir.⁷⁷ Bütün bunlar, Kur'an'ın akılla düşünmeye çağırdığı olgulardır. Tabi ki Kur'an bunların sadece düşünülmesini istememektedir. O, bu ibretlik hadiselerden insanın bir sonuç çıkarmasını, inancını düzeltmesini, imanın şartlarını yerine getirmesini ve dünyalık nimetlere takılmadan dinin kurallarına riayet etmesini istemektedir. İşte o zaman kurtulacaktır. İşte o zaman kişi temel gaye ve hedef olan hakiki imana ulaşacaktır. Tabi ki bu da ulaşılabilecek son nokta değildir.

b- Kur'an; akli, bu seviyeye ulaştırdıktan sonra onu başı boş bırakıp ihmal etmez. Onun yeteneklerini, daha geniş ve daha büyük sonuçları olan başka bir hedefe yönlendirir. Bu hedefler; sosyal hayatın kontrollü bir şekilde ıslahı ve onun kurtuluşu ile nihayî mutluluğun elde edilmesine yönlendirir. Bu konuyla alakalı olarak Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: (*لَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ*) “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.” (Al-i İmrân, 3/104). Dahhak (ö. 105/723) ayet ile alakalı şunları söylemektedir: “Burada kastedilenler sahabenin ve ravilerin seçkinleri; yani mücahitler ve alimlerdir. Yani toplumu ıslah görevi, sadece toplumsal müesseselerin mesuliyetinde değildir. Bu mesuliyet toplumdaki herkesin mesuliyetidir. İslah; sadece nefsin ıslahına odaklandığında, yeterli kabiliyeti olduğu halde diğerlerinin ıslahını içermediğinde, bu ıslahın tek başına bir kıymeti yoktur. (*وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ*) ” *Sadece sizin zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir azaptan sakının ve bilin ki Allah, azabı çetin olmaktadır.*” (Enfal, 8/25). Burada Allah (c.c.) mümin kullarını, bir fitneden uyarmaktadır. Bu fitne ve bela sadece kötülere veya günahkarlara değil toplumun hepsine birden gelecek bir beladır.⁷⁸

c- Kur'an; müşrikleri Allah'a iman etmeye çağırdığında, akıllarını çalıştırmayıp asılsız kabuller ile zayıf görüşlere tabi olan ve babalarını içinde buldukları durum üzerine devam eden mukallitlerin yaptığı yanlışları ortaya döküp göstermektedir. Buna dair Bakara suresinde şöyle söylenmektedir: (*وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ*) “Onlara (müşriklere): Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, «Hayır! Biz

⁷⁷ Muhammed Muhammed Abdullatîf b. el-Hatîb, *Evdâhu't-tefâsîr*, 6. bs., (Mısır: Matba'atü'l-mısriyye ve mektebetühâ, 1383/1964), 1: 357.

⁷⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4: 37.

atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız» dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseleler?» (Bakara, 2/170). Bu ayette nasihatte bulunan müminler, doğru yoldan ayrılmış kişilere “Allah’ın Kur’an’da hidayet olarak indirdiğine uyun” dediklerinde onlar şöyle diyerek şirk içerisindeki babalarını taklitte devam ettiler; “sizin dininize uymayız. Bizler babalarımızı yaparken bulduğumuz şeylere uyarız.” Onların babaları Allah hakkında doğru bir şekilde düşünmeyip doğruyu idrak edemiyorlarsa da mı onlara tabi olacaklar.⁷⁹ İşte Kur’an verdiği bu zihinsel örnekle onları böyle bir yola girmeleri ve insanın bir bilgi sahibi olmadığı şeylere tabi olması konusunda uyarmaktadır. Bununla ilgili de başka bir ayette şöyle buyrulmaktadır: (وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا) “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.” (İsrâ, 17/36). Kulun, söylediklerinden, yaptıklarından ve Allah tarafından kulların isteklerinin karşılanması için verilen uzuvlarını nerede kullandığından sorumlu olduğunu bilmesi gerekir. Kulların; dini, sadece Allah’a has kılarak Allah’ın sorumlu tuttuğu bu şeyleri, ona kulluk için kullanması ve onun hoş görmediği şeylerden de uzak tutmaları gerekir.⁸⁰

d- Kur’an aklı yüceltmekte ve onu doğru bilgiyi öğrenmeye çağırılmaktadır. Allah (c.c.) ilim sahiplerini, kendisi ve meleklerle birlikte anmaktadır. Bu durum bir ayette şöyle ifade edilmektedir: (شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ) “Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilâh olmadığına adaletle şahitlik ettiler. O’ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Al-i İmran, 3/18). Allah (c.c.) herkese kendisinin tek ibadet edilecek yaratıcı olduğunun delillerini ve işaretlerini açıklamaktadır. Peygamberler ve ona iman eden müminler, onun yarattığı mahlukatın işlerini düzenleyip idare etme noktasında yegâne kudret ve güç sahibi olduğuna inanmaktadırlar ve söylemektedirler.⁸¹

Kur’an’da ilim, aklın gıdası olan genel bir kavram haline getirilmekte ve onu küçük görenlere lanet edilmektedir: (إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ) “İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti

⁷⁹ Nühbetün min Esâtizeti’t-Tefsîr, *et-Tefsîru’l-Müeyesser*, 1: 26.

⁸⁰ es-Sa’dî Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdullah, *Tefsîru’l-kerîmi’r-rahmân fî tefsîri’l-keîlâmi’l-mennân*, tah. Abdurrahmân b. Mu‘allâ, 1. bs., (Müessesetü’r-risâle, 1420/2000), 1: 457.

⁸¹ Celâluddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî ve Celâleddîn es-Suyûtî, *Tefsîru’l-celaleyn*, 1. bs. (Kahire: Dâru’l-Hadîs), 1: 67.

Kitap'ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lânet eder, hem de bütün lânet etme konumunda olanlar lânet eder.” (Bakara, 2/160). Bu ayette kendi kitaplarında onun geleceği yazılı olmasına rağmen Hz. Peygamber'in durumunu insanlardan saklayıp ona tabi olmayan Yahudi ve Hıristiyan bilginler kastedilmektedir. Allah (c.c.) Hz. Peygamber'in (s.a.), peygamber olarak gönderileceğini, özellikleri ile beraber onların kitaplarında açıklamaktadır; fakat onlar bu bilgiyi insanlara açıklamayıp gizlemektedirler, ayette kastedilen de budur.⁸²

e- İslam dini akla önem vermektedir. Çünkü kitaptan, sünnetten veya icma delillerinden bir nass'ın bulunmadığı meselelerde; hüküm çıkarmada akli, ana dayanak ve kaynak olarak kullanılmaktadır.

f- İslam dini onun korunmasını emretmesiyle ve onun işlevselliğini engelleyecek unsurları yasaklamasıyla, ona verdiği değeri taçlandırmaktadır. Mesela aklın doğru çalışmasını engelleyen şarabın içilmesi haram kılınmaktadır. Bununla ilgili bir ayette şöyle denilmektedir: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ) (رَجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ) “Ey iman edenler! (Akli örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.” (Mâide, 5/90). Burada Allah (c.c.) bu çirkin işleri yermekte ve onların şeytanın işi olan kötü şeyler olduğunu bildirmektedir. Ebedi kurtuluş Allah'ın haram kıldığı şeyleri terk ederek sağlanır. Burada el-hamr (الْخَمْرُ) ifadesi ile kastedilen; akli örten her şeydir. Allah (c.c.) burada düşmanı hatırlatarak, insanları onun tuzaklarından ve yaptığı şeylerden sakındırmaktadır. Çünkü bu işler ve fiiller insanın helakine neden olacak sonuçlar doğurmaktadır. Bundan dolayı temkinli olup ihtiyatı elden bırakmamak ve düşmanın yaptığı işler ile insanları düşürmek istediği tuzaklardan sakınıp uzak durmak gerekir.

Kullar için kurtuluş, ancak bunlardan uzak durmakla mümkün olur. Bu kurtuluş herkesin isteyeceği korkularından kurtuluştur. Bu kötü işler, kurtuluşa engel oluşturmaktadır. Ayrıca bu ayette zikredilen kötü fiiller özellikle içki ve kumar, insanlar arasında düşmanlığa ve kine neden olmaktadır. Şeytan böylece müminlerin ve diğer insanların arasına düşmanlık ve nefret yaymaktadır. Özellikle içki içen kişi ile mümin kardeşleri arasını ayırmakta, nefrete hatta ölümlere bile neden

⁸² et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 3: 249.

olmaktadır. Ayrıca kumarda ise birinin diğer kişinin malını karşılıksız olarak alması, düşmanlık ve nefretin oluşmasındaki en büyük sebeplerdendir.

Bunların yanında bu fiiller kalbi; paslandırır, insanın onun için yaratıldığı ve mutluluğa da onun sayesinde ulaşabileceği namazdan ve Allah'ı hatırlamaktan uzaklaştırır. İçki ve kumar insanı bunlardan uzaklaştırıp kalbini meşgul eden en büyük tuzaklardandır. İnsanın akli, bu ikisi ile meşgul olduğunda dağılır, uzun süre kendine gelemmez ve ne yaptığının farkına varamaz. Bundan dolayı Allah (c.c.) bu kötü fiillerden uzak durmalarını, akıl sahiplerine şöyle açıklamaktadır: (إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ) “Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyor musunuz?” (Mâide, 5/91). Akıl sahibi kişi bu kötülöklere bakınca onlardan uzak durur ve çok fazla öğüt ile uyarıya gerek kalmadan kendisini onlardan alıkoyar.⁸³

İslam dini, akli yüceltmiş ve değer vermiş olmasına rağmen, ona belirli bir sınır çizmiştir. Bu sınır akılla açıklanabilecek her şeyi kapsamaktadır. İnsan, akılla idrak edemeyeceği şeylere dalmaktan ise akıl selametinden ve doğrudan ayrılmasından endişe edildiğinden dolayı uyarılmaktadır. Mesela kişi Allah'ın zatını idrak etmek için nasıl var olduğunu, bütün yaratılanları nasıl idrak ettiğini sorgular. Halbuki idrak edemediği şeyleri idrak ettiklerine dayandırarak onlara iman etmesi gerekir. Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmaktadır: “İnsan varlık ve Allah hakkında sorular sormaya devam ettiğinde Allah mahlukatı yarattı peki Allah'ı kim yarattı sorusunu soracak hale gelir. Kim kendini böyle bir sorunun içerisinde bulursa Allah'a iman ettim desin.”⁸⁴

Şu ayette olduğu gibi Allah (c.c.) idrak edilemeyecek konularda şöyle cevap vermektedir: (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا) “Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: “Ruh”, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size bu konuda pek az ilim verilmiştir.” (İsrâ, 17/85). Bu, aklın idrak edemeyeceği bir mesele olduğundan dolayı aklın bu konuda yanlışa düşmeyeceği şekilde cevap verilmiştir. Bundan dolayı sahabeler idrak edemedikleri ve bilmedikleri meselelere dalmazlardı. Mesela Hz. Ömer (r.a.) minberde hutbe okurken (وَفَاكِهَةٌ وَأَبْنَا) “meyveler

⁸³ es-Sa'dî, *Teyşîru'l-kerîmi'r-rahmân*, 1: 243.

⁸⁴ Müslim, *Sahîh* “Kitabu'l-İman” 1: 119.

ve otlaklar” (Abese, 80/31) ayetini okuduğunda şöyle demektedir: “El-fâkihe’nin ne olduğunu biliyoruz. Fakat el-ebb nedir?”⁸⁵ Sonra kendi iç muhasebesinde bu yaptığının zorlama olduğunu düşünmektedir.⁸⁶ Hz. Ömer (r.a.) uygulaması körü körüne bir taklit değildir. O bilgisinin yeterli olmadığı sınırdan durmakta ve daha ileriye gitmenin tekellüf (zorlama) bir yorum doğuracağını düşündüğünden bundan vazgeçmektedir.

2.2. AKLIN, DİNİ SORUMLULUĞUN SEBEBİ OLMASI

Aklın insandaki sorumluluğun sebebi olması, İslam dininde bilinen kurallardan birisidir. Akıl gittiğinde sorumlulukta ortadan kalkar. Sorumluluk aklın varlığı veya yokluğu etrafında şekillenir. Bu da İslam’da aklın ne kadar önemli olduğunu gösteren bir olgudur. Kurtubî’nin şu sözünde ifade ettiği gibi; sorumluluğun ana kaynağı olan akıl, insanın diğer varlıklardan üstünlüğünün de sebebidir: “İnsanın üstünlüğünün akla dayanması doğrudur. Çünkü akıl sorumluluğun ana dayanağıdır ve insan onunla Allah’ı tanır, sözünü anlar, nimeti verene ulaşır, peygamberlerini tasdik eder. Ancak akıl, kuldan istenen bütün her şeyi üstlenemediğinde ve yönetemediğinde peygamberler ve kitaplar gönderilir. Burada din, güneşe, akıl da göze benzetilebilir. Göz, açık ve sağlıklı olduğunda güneşi görür ve eşya ile ilgili ayrıntıları idrak eder.”⁸⁷ Şâtıbî (ö. 790/1388) bu konuda şöyle söylemektedir: “Dini mükellefiyetin kaynağı akıldır. Bu kesin delille ispat edilmiştir. Akıl yokluğu, sorumluluğu temelden kaldırır. Aklını kaybeden kişinin mükellefiyeti yokmuş gibi muamele edilir.”⁸⁸

Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır: (*إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا*) (٧٢) *لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَالْكُفْرَانَ وَالْكُفْرَانَ وَالْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَيُثَوِّبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا*) (٧٣) *“Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir. Allah, münafık erkeklere ve münafık kadınlara, Allah’a ortak koşan erkeklere ve Allah’a ortak koşan kadınlara azap etmek; mü’min erkeklerin ve mü’min kadınların da tövbelerini kabul*

⁸⁵ Ebb: Otlaktır. Hayvanların yediği yerde biten her türlü ota ebb denilir. (bkz. es-Sâbûnî Muhammed Ali, *Safvetü’l-ı-tefâsîr*, 1. bs., (Kahire: Dâru’s-sâbûnî li’t-tibâ’a ve’n-neşri ve’t-tevzî’, 1417/1997), 3: 494).

⁸⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ*, 13: 372.

⁸⁷ bkz. *Mejhûmu’n-Nas*, Dirâsetün fi ‘ulûmi’l-Kur’ân, 38-65.

⁸⁸ bkz. *Mecelletü kazâyâ İslâmiyyetin mu’âsiratın*, 19, 90-100.

etmek için insana emaneti yüklemiştir.” (Ahzâb, 33/72, 73). Bu ayette kastedilen emanet, akıldır. Varlıkların arasında bu emaneti yüklenmeyi kabul eden ve ona ehil olan sadece insandır. Bu emaneti sema, yeryüzü, ikisi arasındakiler ve dağlar kabul etmemiştir. İnsan ise doğuştan gelen kabiliyetlerinden dolayı bu sorumluluğu yüklenmiştir. 72. Ayetin sonunda zikredilen zulüm ise; emaneti yüklenme ve onu yerine getirme konusunda insanın kendisine yaptığı zulümdür. Bundan dolayı devam eden ayet (لِيُعَذِّبَ اللَّهُ ... وَ يَتُوبَ اللَّهُ ...) “Allah’ın azabından ve tövbeleri kabul etmesinden” bahsederek emanetin yani imtihan gerçeğinin sonucunu bildirmektedir.⁸⁹

Akıl, mükellefiyetin temel nedenidir. İnsanın mükellef kabul edilebilmesinin şartı, onun akli yeterliliğidir. İbn Teymiyye konuyla alakalı şunları söylemektedir: “Akıl, mükellefiyette şarttır. Onunla insanın kendisine faydalı ve zararlı olacak şeyleri ayırt etmesi gerekir. Deli; dirhem ile bozuk parayı, haftanın günlerini birbirinden ayırt edemez ve kendisine söylenen sözü anlamaz. Onun akli yoktur. Ancak söylenen sözleri anlayan ve kendisine faydalı ve zararlı olacak şeyleri ayırt edebilen kişi ise akıllıdır.”⁹⁰ Bundan dolayı kişilerin hesabı, akıllarının veya zekalarının derecesine göre olacaktır. Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: (وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ) “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.” (İsrâ, 17/36).⁹¹

2.3. AKLIN ÇEŞİTLERİ VE ALANLARI

2.3.1. Aklın Çeşitleri

Akıl; doğuştan gelen ve sonradan kazanılan olarak ikiye ayrılabilir.

a- Doğuştan Gelen İçgüdüsel Akıl

Bu akıl insanı hayvandan ayırmaktadır. Ayrıca o içgüdüsel idrak ve bütün akıl sahiplerinde bulunan fitri bilgilerdir. Bütün bunlar mükellefiyetin kaynağıdır.

b- Sonradan Kazanılan Akıl

Bu akıl, doğuştan gelen aklın bir sonucudur. Ayrıcı bilginin son mertebesini, doğru yönetimi ve doğru düşüncüyü ifade etmektedir. O insandan insana göre

⁸⁹ bkz. Abdullah et-Türkî, *Muhâzaratü'l-akl ve mekânâtihü fi'l-İslâm*, 8.

⁹⁰ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 9: 278.

⁹¹ *Kıymetü'l-akli fi'l-İslâm*, 10.

değişiklik arz eder, kullanıldıkça artar, ihmal edildiğinde azalır. Onun artması ya çok kullanılmasıyla ya da aşırı ve kıvrak zekâsı ile gerçekleşir.⁹²

Bu çerçevede Câhız (ö. 255/869)⁹³ şöyle söylemektedir: “Hikmet sahipleri doğuştan gelen aklın ve içgüdüsel cömertliğin; olgunluğa, ancak sonradan kazanılan aklın yardımıyla ulaşabileceği konusunda görüş birliği içerisindeyler. Böylece doğuştan gelen akıl, bir araçtır. Sonradan kazanılan akıl ise işlenen malzemedir.”⁹⁴

Bu görüşü, Kur’an ve Sünnet’ten ortaya koyulan deliller teyit etmektedir. İsfahânî’de aynı görüşü kabul ederek Kur’an’da akılla alakalı zikredilen ayetleri doğuştan gelen ve sonradan kazanılan aklın kastedildiği ayetler diye ayırma gitmektedir.⁹⁵ Birincisi doğuştan gelen akıldır. Bu aklın yokluğunda kulun mükellefiyeti kalkar.⁹⁶ Bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: “Üç kişiden kalem kaldırılmıştır. Bunlar; uyanıncaya kadar uyuyan, buluş çağına ulaşıncaya kadar çocuktan, akledinceye kadar deliden.”⁹⁷

İkinci tür akıl ise sonradan kazanılan akıldır: Allah’ın; Kur’an’da inkarcıları, yokluğu ile yerdiği akıldır.⁹⁸ Örnek olarak şu ayetler gösterilebilir: (وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ لَضُرْبِهَا) “İşte bu temsilleri biz insanlar için getiriyoruz. Onları ancak bilginler düşünüp anlarlar.” (Ankebût, 29/43), (وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ) “İnkâr edenleri imana çağıran (peygamber) ile inkâr edenlerin durumu, bağırp çağırmanın başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bundan dolayı anlamazlar.” (Bakara, 2/171). Bu ayetler iki akıl arasındaki irtibatı teyit etmektedir. Bununla beraber doğuştan gelen akıl olmaksızın sonradan kazanılmış akıl, fayda vermediği gibi sonradan kazanılan akıl olmadan da doğuştan gelen akıl fayda vermez. İslam felsefecilerinin ve onların yolundan gidenlerin doğuştan getirdikleri akılları, peygamberlere uymamalarından dolayı

⁹² *el-Aklu usûluhu ve meyâdînihi fi'l-hayât*, 15-16.

⁹³ Ebu'l-Ösman Amr b. Bahr el-Câhız el-Mu'tezilî (bkz. Ahmed b. Yahyâ b. Murtâza, *Tabâkâtü'l-Mu'tezile*, tah. Susanna Diwald-Wilzer, 2. bs., Beyrut: 1407/1987, 76).

⁹⁴ Câhız, *Mecmû'î'l-resâilî'l-Câhız*, tah. Muhammed Tâhâ el-Hâcîrî, (Beyrut: Dâru'n-nahza, 1983), 126.

⁹⁵ Salahuddîn el-Müncid, *el-İslâmu ve'l-akl*, 19.

⁹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 342.

⁹⁷ Ebu Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen*, “Kitabu'l-Hudud”, Babu el-Mecnûn yesriku ev yusîbe hadden, Hadis no: 4398, 2: 544

⁹⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 242.

onlara fayda vermemiştir.⁹⁹ Bir başka ayette bu mesele hakkında şöyle buyrulmaktadır: (أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَىٰ سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَىٰ بَصَرِهِ) (غَشَاوَةٌ فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ) “Nefsinin arzusunu ilâh edinen, Allah’ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah’tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?” (Câsiye, 45/23). O zaman insanda aklın temelleri doğuştan gelmektedir. Bu akıl, insanın onunla akıl yürütüp onunla anladığı, bildiği akıldır. Bu sonradan kazanılmış akli kazandıran bir yoldur. Yani doğuştan gelen akıl, sonradan kazanılmış akla ulaşmaya bir vesiledir. İnsan doğuştan gelen akla sahip değilse, sonradan kazanılmış akli elde edemez. Abdullah b. Mu‘tez (ö. 296/908) bu konuda şöyle söylemektedir: “Akıl ağaca benzemektedir. Onun temeli içidir, dalları ise tecrübedir, meyvesi ise güzel bir sonuçtur. Ağacın yapraklanması güzelliğine işaret ettiği gibi; insanında seçim yapması, akla işaret eder. Şayet akıl, insanın nefsi ve istekleri tarafından yoldan çıkarılmamışsa, onun aynasında hayırlı ve kötü olan şeyler açıktır.”¹⁰⁰

Bir meslek dalında mahareti olmayan bir adama bakıldığında, onun işini güzel şekilde yapamadığı ve o mesleği yapabileceği en güzel yolları düşünmediğini görürsün. Fakat o mesleği konusunda bilgi ve tecrübe sahibi olduktan sonra, o mesleği güzel bir şekilde icra eder. İşte bu kişinin elde ettiği maharete ve mesleği en güzel şekilde icra edebileceği yollar idrak etmesine, sonradan kazanılan akıl denilmektedir. Bu duruma, doğuştan gelen aklın kabiliyetlerinin gelişmesi sonucu ulaşılmıştır.

2.4. AKLIN FAALİYET ALANLARI

Aklın faaliyet alanları konusunda alimler görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Aklın kabiliyetlerinin sınırı konusundaki iki görüş şöyledir. Birinci görüş Mutezile’nin görüşüdür. Onlar sorumluluğu akla yükleyerek ve onun çok fazla kabiliyeti olduğunu düşünerek pek çok konuda dizginleri onun eline vermişlerdir. Onlara göre aklın yetkin olabileceği konulardan bir kısmı şunlardır:

⁹⁹ Aliyyu’l-Kârî Ali b. Sultân Muhammed, *Mirkatü’l-mefâtih şerhimişkâti’l-mesâbih*, tah. Cuma Aynânî, 1. bs., (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1422/2001), 9: 261.

¹⁰⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve’l-mütefekkah*, tah. Ebû Abdirrahman Adil b. Yûsuf el-Garâzî, 2. bs., (Suudi Arabistan: Dâru İbn Cevzî, 1421 h.), 2: 21.

- Allah'ın varlığının, birliğinin ve adaletinin bilinmesi¹⁰¹
- Kötü şeylerin, yapılması gerekli olanların, güzel şeylerin vb. bilgisi¹⁰²

Aklın onu aşamayacağı sınıra gelince; bu, dinde aklın ulaşamayacağı ve düşüncenin yol bulamayacağı gizli kalmış şeyler, hükümlere takdir edilmiş sayılar ve ibadetlerin vakitleridir.¹⁰³ Aynı şekilde akıl; beş hükme¹⁰⁴, sebep ve şartın bağlı olduğu durumu ve hükmü direk Allah (c.c.) tarafından belirlenmiş¹⁰⁵ şeylere tek başına ulaşamaz.¹⁰⁶

Mutezile akli hüküm koyucu konumunda görüp Allah'ın bilgisi, onun birliğini ve adaletini bilme konusunda başka bir şeye bağlı olmadığını düşünmektedir. Fakat bu konularda aklın gücünün sınırlı olduğu şu durumlardan dolayı ortadadır:

1- Akıl duyuların esiridir. Akıl hakkında hüküm vereceğimiz zaman onun işleyiş şeklini bilmemiz gerekir. Aklın düşünme ameliyesini gerçekleştirmesi için, var olan unsurların oldukça yeterli düzeyde olması gerekir. Öncelikli olarak gerçekleşmiş bir şeyin, düşüncenin konusu olması gerekir. İkincisi; bu gerçek durumun insana aktarılması gerekir. Bunun, algılama yolları vasıtası ile beş duyudan biri veya daha fazlası ile gerçekleşmesi gerekir. Üçüncüsü; beynin hissedilen gerçek durumu alması gerekir. Dördüncüsü ise insanın yeni durum hakkında bir hükme varabilmesi için beyinde önceden kayıtlı olan bilgilerin yeni olayı açıklaması gerekir.¹⁰⁷

Akl yürütme; gerçeklik¹⁰⁸, duyular, beyin ve geçmiş deneyimler gibi farklı sınırların içerisinde gerçekleşen bir işlemdir. Akli bu doğal vazifesini

¹⁰¹ el-Kâdî Abdulcabbâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, 88.

¹⁰² el-Kâdî Abdulcabbâr, *el-Muhît bi't-teklîf*, 234.

¹⁰³ eş-Şehristânî Muhammed b. Abdulkerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, tah. Muhammed Seyyid Keylânî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1404 h.), 81.

¹⁰⁴ Beş hükümle: Haram, Mekruh, Mendub, Farz ve Mübah kastedilmektedir. Hanefiler bunları yedi kısma ayırmaktadır. Onlar, mekruhu tahrimen ve tenzihen diye ikiye ayırmaktadırlar. Bununla beraber farzı da farz ve vacip diye ikiye ayırmaktadırlar. (bkz. Abdulkerîm Zeydân, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1417/1996, 26-29)

¹⁰⁵ Vazî hükümle: Bir şeyin başka bir şeye sebep, şart veya engel olması kastedilir. Ona bu ismin verilmesinin sebebi iki şey arasını sebep, şart ve engel olma açısından bağlamasıdır. (bkz. Abdulkerîm Zeydân, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, 26)

¹⁰⁶ el-Kefevî, *el-Külliyat*, 619.

¹⁰⁷ Nâyif Ma'rûf, *el-İnsân ve'l-'akl*, 1. bs., Beyrut: Sebîlü'r-reşâd, 1415/1995, 178.

¹⁰⁸ Gerçeklikle: Var olan her maddi şey veya kendisinden haber verilebilen manevi durum kastedilir. (bkz. Nâyif Ma'rûf, *el-İnsân ve'l-'akl*, 178-181.)

gerçekleştirmekten alıkoyduğumuzda, bir aksaklık ortaya çıkabilir. Duyulardan yardım almadığında¹⁰⁹ ya da onların hatalı çalıştıkları durumda akıl yanılabilir. Bu konuda İbn Kayyim şöyle söylemektedir: “Gözün yanılabileninde, bazı şeyleri olduğundan farklı görebileninde ve olmayan şeyleri varmış gibi zannedileninde şüphe yoktur.”¹¹⁰

Diğer taraftan Hz. Peygamber (s.a.) insanların bir mesele hakkında verdikleri hükümde psikolojik ve toplumsal durumların etkili olduğunu açıklamaktadır. Bunun nedeni; farklı durumların, aklın verdiği hükmü etkilemesidir. Hz. Peygamber (s.a.) bu konuda şöyle buyurmaktadır: “Hiç kimse kızgınken, iki kişi arasında bir hüküm vermesin.”¹¹¹

Allah'ın zatının bilgisine, aklın ulaşamayacağını söylemek; onu bu konuda donukluğa ve ataletle sevk etmek için değildir. Buradaki amaç; aklın vazifesini yerine getirmesinde onu, doğru bir yönleme sevk etmek ve her şeyi idrak edemeyeceğini ona kabul ettirmektir.¹¹² Çünkü Allah (c.c.), akıllara aşması mümkün olmayan bir sınır belirlemiştir. Bu sebeple akıl; idrak etmek istediği her şeyi, idrak edemez. Akıl her şeyi idrak edebilseydi, bu konuda yaratıcı olan Allah (c.c.) ile aynı seviyede olurdu.¹¹³

Allah, akıl ile vahiy arasındaki irtibatı peygamberler vasıtası kurmuştur. Çünkü Peygamberler, kalplerdeki hastalıkların doktorudur. Onlar insanın akli için faydalıdır ve onun aklını yönlendirmektedir. Bizlerin yapması gereken peygamberliği kabul ederek onun doğruluğuna şahitlik etmek, peygamberlik gözüyle idrak edilen şeyleri nefsin idrak edemeyeceğini bilmek ve aynı körlerin kendilerini görenlere teslim ettiği gibi veya hastaların doktorlara teslim olduğu gibi kendimizi peygambere teslim etmektir. Buradan sonra akıl, doktorun kendisine söylediği şeylere uymak zorundadır.¹¹⁴

¹⁰⁹ en-Nedvî Ebu'l-Hasen Aliyyi'l-Hüsenî, *Bejne'd-dîn ve'l-medeniyye*, 1. bs., (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1398/1978), 15.

¹¹⁰ Eyyüb ez-Zer'î Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekr, *Bedâi'u'l-fevâid*, tah. Hişâm Abdulazîz Atâ vd. 1. bs., (Mekke: el-Mektebetü'n-nizâr Mustafâ el-Bâz, 1416/1996), 3: 200.

¹¹¹ Müslim b. Haccac, *Sahih*, “Kitabu'l-ekdiyye” Hadis no: 1717, 3: 1342.

¹¹² Seyyid Kutub, *Hasâ'isu't-tasvîri'l-İslâmî ve mukavvîmâtih*, (Kahire: Dâru's-şurûk, 1423/2002), 98.

¹¹³ Şâtîbî Ebu'l-İshâk, *el-İ'tisâm*, (Mısır: el-Mektebetü'l-ticâtiyyeti'l-kübrâ, ty.), 2: 318.

¹¹⁴ Gazâlî Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *el-Münkizu mine'd-dalâl ve'l-mûsil ilâ zi'l-izzeti ve'l-celâl*, tah. Muhammed Muhammed Câbir, (Beyrut: el-Mektebetü's-sekafiyye), 59.

2.4.1. Aklın İdrak Edemediği Bazı Duygusal Olgular

Aklın; insanın ruhu, ışığın hakikati ve maddenin hakikati gibi hissene şahit olunan pek çok olguyu açıklayamaması onun sınırlılığını teyit eden durumlardandır. İlim, yaratılış ile tabiat gerçeklerinin pek çoğunu açıklama konusunda aciz kalmaya devam etmekte ve o meseleler hakkında son sözü söyleyememektedir... “Akıl; ruhun, ışığın, maddenin, varlık aleminde görülen ve görünmeyen şeylerin hakkında böyle bir sınırlılığın içerisindeyken, nasıl olacak da Allah’ın zatının bilgisine ulaşacak ve onun mahiyetini anlamaya çalışacak!”¹¹⁵

İnsan aklının pek çok hakikati idrak etme konusundaki zayıflığı ortada iken; Allah’ın zatını, sıfatlarını, isimlerini, fiillerinin, emir ve yasaklarının hükmünü idrak etmesi söz konusu bile olamaz. Bu bilgiler vahiy yoluyla öğrenilir. Akıl, detaylı bilgisi olmadan sadece bu kâinatın yaratıcısının varlığını ispat eden düşünceye ulaşır. İbn Teymiyye bu konuda şöyle söylemektedir: “Akıllı ve onun sadece düşünce yoluyla elde edilen bilgisini bir kenara bıraktığında Allah’ın sıfatlarını ve isimlerini detaylı ve kesin olarak bileceğini zannetme! Bu meselelerde aklına dayanarak konuşanların çoğu, ister peygamberlere itaat ettiğini göstere ister göstermesin, peygamberlerden gelen bilgilere ulaştıktan ve onlarla aydınlanıp onları göz önüne aldıktan sonra konuşmaktadır. Onların önderlerinin çoğu akılla, ilahi işlerin detaylarıyla alakalı kesin bilgiye ulaşamayacağını; ancak zan ve tahmini bilgiye ulaşabileceğini itiraf etmektedirler.”¹¹⁶

İnsan aklının, bilinmeyen alanları merak etmesi ve bu alanlara girmek istemesi onun için açık bir durumdur. Fakat bu alanların ötesinde, aklın oraya girmeye güç yetiremeyeceği meseleler vardır. Ancak o bu alanlara girmeye ihtiyaç duymaktadır. Bunun yanında; yeryüzünün hilafeti meselesine girmeye, ihtiyaç duymamaktadır, o meselede ondan yardım almanın da bir hikmeti yoktur; çünkü bu onun sınırlarının içerisinde değildir. Allah, insanın ihtiyaç duyduğu ve akıyla güç yetirebileceği zaruri miktarı açıklayarak onunla mükellef kılmıştır.¹¹⁷ Allah; peygamberin görevini, her taraftaki imanın göstergelerini ve hidayet delillerini

¹¹⁵ Seyyid Sâbık, *el-‘Âkâ’idi’l-İslâmiyye*, (Beyrut: Dâru’l-fıkr, 1419/1998), 37-38.

¹¹⁶ İbn Teymiyye Ahmed b. Abdulhalîm b. Teymiyye el-Harrânî Ebû’l-Abbâs, *es-Sârimi’l-meslûl alâ şâtimi’r-resûl*, tah. Muhammed Abdullah ‘Ömer el-Hulvânî vd. 1. bs., (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1417 h.), 2: 459.

¹¹⁷ Seyyid Kutub, *Fî zilâli’l-Kur’ân*, (Beyrut-Kahire: Dâru’ş-şurûk, 1398/1978), 6: 3731.

insanın aklına ulaştırma, açıklama, hatırlatma olarak belirlemiştir. Aklın rolü, peygamberden gelenleri almak; görevi ise peygamberden gelen mesajları anlamaktır. O, din hakkında ve onun doğru veya yanlış gördüğü, kabul edip reddettiği meselelerde hüküm verme konumunda değildir.

Şayet akıl; dini bir hükmün anlamını idrak ettikten sonra onu kabul etme hakkı olsaydı, bu durumda anlaşılan şeye uygun davranılmamış olurdu ya da hüküm açıklandıktan sonra inkâr eden için Allah'ın cezasını zorunlu olmasını istemezdi. O zaman akıl; doğru bir yolla ulaşan dini hükümlerde kastedilen şeyi anladığında kabul etmek zorundadır. Çünkü Allah'tan gelen bu mesaj, uyarıcı ve yönlendirici olarak akla hitap etmektedir. Bu konuda aklın rolü, dini bir hükmün kastettiğini idrak edip kullanılan ibarenin sözlük ve ıstılahi anlamına göre mana vermektir. Bu sınırdaki aklın rolü sona erer. Çünkü nassın işaret ettiği doğru anlam, aklın hükmüyle geçersiz kabul edilip reddedilemez. Çünkü bu nass, Allah tarafından gönderilmiştir. Akıl ise, hüküm Allahtan geldiğinde; doğruluğu, geçersizliği, kabulü ve reddedilmesi konusunda hüküm veremez.¹¹⁸

Ehl-i Sünnet ise bu konuyu bütün açıklığıyla izah edip, aklın istenilen her şeyi idrak etmesinin mümkün olmadığından dolayı onun bir sınırı olduğunu açıklamıştır. Çünkü insanın bilgisinin bir sonu vardır ama Allah'ın ilmi sonsuzdur. İslam dini; akla, faaliyetini devam ettireceği geniş bir alan vermiştir. Onun aklın önünde açmış olduğu bu alan, diğer inanç sistemlerinin verdiği alanlar içerisinde en doğrusudur. Aynı zamanda İslam dini; akli, bazı alanlardan uzak tutmakta ve o konularda düşünmeyi tehlikeli görmekte veya düşünmemesi gerektiğini söylemektedir.¹¹⁹ Bunlar şu üç konudur:

1- Allah'ın zatı hakkında düşünmek, Hz. Peygamber (s.a.) bu konuda şöyle buyurmaktadır: “Allah'ın zatını değil, eserlerini düşünün.”¹²⁰

2- Kader hakkında düşünmek bu konuda İbn Mes'ud'dan (r.a.) nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmaktadır: “Kader meselesini hatırladığınızda, onun hakkında konuşmaktan kendinizi tutun.”¹²¹

¹¹⁸ Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, 2: 806.

¹¹⁹ Muhammed Kutub, *Mezâhibun fikriyyetün mu'âsıra*, 1. bs., (Kahire: Dâru's-şurûk, 1403/1983), 533.

¹²⁰ Taberânî Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-ıvâsât*, tah. Târik b. İvazullah b. Muhammed vd., (Kahire: Dâru'l-harameyn), 6: 250.

3- Allah'ın dışındakilerinin ortaya koyduğu hükümler, bu konuda Mâide suresinde şöyle buyrulmaktadır: (وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ) “Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, zalimlerin ta kendileridir.” (Mâide, 5/45). Abdulhalim Mahmûd aklın sınırlarını, şu sözleri ile açıkça ifade etmektedir: “Din belirli meselelerde akla yol göstermek için gelmiştir. Bu meseleler şöyledir: 1- Fizikötesi şeyler; Allah (c.c.), onun elçileri, ahiret günü ve gayb alemi vs. konulardaki inanç meseleleridir. 2- Ahlaki meseleler; hayır, fazilet ve insanın iyi biri olması için takip etmesi gereken şeylerdir. 3- Dini hükümlerle ilgili meseleler; toplumu düzenlemek ve insanlığı mutlu etmek için koyulmuş kurallardır. Din bizzat bu meselelerde akla yol göstermek için gönderilmiştir. Çünkü akıl tek başına bu meseleleri araştırdığında, herkesin kabul edeceği ortak bir sonuca ulaşamaz.”¹²² Böylece Allah; akılı, bu tehlikeli noktalarda başı boş bırakmamış ve ona zarar verecek durumlardan onu sakındırmıştır. Bundan dolayı Allah onun için sıhhatli kalacağı alanlar ve gerçeği öğrenmek için yürüyeceği ve ona ulaştığında faydalanacağı güzergahlar belirlemiştir. İşte aklın yol alabilmesi için belirlenmiş alanlar şöyledir:

1- Kur'an Ayetlerini Derinlemesine Düşünme: Allah (c.c.); peygamberleri, insanlara dünya ve ahirette kendileri için hayırlı olan şeylere ulaşmaları ve doğru yoldan ayrılmamaları için göndermiştir. Çünkü akıl, metafizikle alakalı meselelerin çoğuna cevap verme konusunda aciz kalmaktadır. Bundan dolayı insanın akılı, insanoğlunun onunla yoluna devam edeceği bir kanun koyamamaktadır. İşte bu; insan aklının, bu meselede sınırlı olduğunun göstergesidir.

İnsanların tasdik edip onların doğru söylediğini kabul etmeleri için, peygamberler mucizelerle gönderilmektedir. Her peygamberin gösterdiği mucize, kavimlerinin uzman oldukları alandadır. Mesela Hz. İsa'nın (a.s.) mucizeleri, tıp alanındaydı ve o ölüleri Allah'ın izni ile diriltiyordu. Benzer şekilde Araplar, dilsel sanatlar alanında ustalaşmışlardı. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in (s.a.) mucizesi, asırlar geçmesine rağmen; insanlara ve cinlere benzerini getirme konusunda meydan okunan Kur'an'dır.

¹²¹ Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman el-Heysemî, *Buğyetü'l-bâhis 'an zevâidi mesnedi'l-hâris*, tah. Hüseyin Ahmed Sâlih, (Medine: Merkezü hidmeti's-Sünne ve's-sirati'n-nebeviyye, 1413/1992), “Babu'n-nehy an kelâm fi'l-kader”, hadis no: 742, 2: 748.

¹²² Abdulhalim Mahmûd, *el-İslâm ve'l-'akl*, 3. bs., (Kahire: Dâru'l-me'ârif, 1988), 18.

Kur'an'ın meydan okuyuşu dört aşamadan gerçekleşmektedir. Birinci meydan okuma Kur'an'dan on surenin benzerini getirme konusundadır. Bu konuda şu ayet zikredilmektedir: (أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَيْنَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاذْعُوا مَنِ اسْتَضَعْتُمْ مِنْ) “Yoksa “Kur'an'ı uydurdu” mu diyorlar? De ki: Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Allah'tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp, siz de onun gibi uydurma on sure getirin.” (Hud, 11/13).

İkinci aşamada meydan okuma bir sure üzerinden gerçekleşmektedir. Bununla ilgili mesele şu ayette geçmektedir: (وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ) “Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'an) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sure getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu ispat edin).” (Bakara, 2/23).

Üçüncü aşamada ise meydan okuma Kur'an hakkında gerçekleşmektedir. Bu durum; şu ayette ifade edilmektedir: (قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا) “De ki: “Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.” (İsra, 17/88).

Dördüncü aşamada meydan okuma ise bir sureye benzer bir söz getirme üzerine gerçekleşmektedir. Bu durum, şu ayette zikredilmektedir: (فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ إِنْ) “Eğer doğru söyleyenler iseler, haydi onun gibi bir söz getirsinler!” (Tur, 52/34). Buradaki meydan okumalarda kastedilen şey; insanların ve cinlerin, “belagatta, nazım güzelliğinde ve yazımda Kur'an'a benzer bir ifade getirmedeki acizyetlerini göstermektir.”¹²³ Bu onların yapabileceği bir şey değildir. Çünkü Allah'ın bu mucizesi, ebedi bir mucizedir. Çünkü bu din semavi dinlerin sonuncusudur. Bundan dolayı Allah (c.c.) bu mucizeyi koruma işini, kendi üzerine almaktadır. Bununla alakalı şöyle buyrulmaktadır: (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ) “Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz.” (Hicr, 15/9). Onların bu mucizenin bir benzerini getirme noktasındaki acizlikleri, onun manasının kapalı olarak gelmesinde ve onu anlayamamalarında değildir. Bilakis o, düşünülmesi ve derinlemesine idrak edilmesi için Allah katından gelmiştir.

¹²³ Zemahşerî Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b. Ahmed, *el-Keşşâf an haka 'iki'l-gavâmizi't-tenzil*, 3. bs., (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'arabiyye), 2: 692.

Bir ayette şöyle buyrulmaktadır: (كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ) “*Bu Kur’an, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.*” (Sâd, 38/29). Bu ayette söz, Hz. Peygamber’e (s.a.) ve ümmetin alimlerinin büyük bir kısmına yöneliktir. Yani onun ayetlerini anlama konusunda akıllarınızı çalıştırın ve sadece zahiri mananın üzerinde durmayan doğru bir akılla ondan öğüt alın, denilmektedir.¹²⁴ Onlar, şu amaçlar için Kur’an’ın manalarını araştırırlar ve yapıları üzerinde düşünürler: 1- Kur’an hidayet ve irşad kitabı olduğu için ayetleri hakkında doğru yorumları ve içerdikleri güzel manaları öğrenmek.¹²⁵ 2- Gaybi meseleler sadece dini naslardan öğrenileceği için varoluşun ve dinin sırlarını ondan öğrenmek.¹²⁶ 3- Allah’ın (c.c.), Kur’an’ı derinlemesine düşünmekten ve onun manalarını anlamaktan yüz çevirenleri şiddetli bir şekilde kınamasından korkmaları. Allah’ın bu kınamasına şu ayet örnek verilebilir: (أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْفُرْقَانَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا) “*Hâlâ Kur’an’ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.*” (Nisâ, 4/82). Burada, onların inkâr etmelerinin sebebi olarak Kur’an’ı derinlemesine düşünmemeleri gösterilmektedir. Şayet onlar, onun manalarını düşünselerdi; onun doğruluğunu anlar ve ona iman ederlerdi.¹²⁷ Allah (c.c.) onlara helak edici yanlışlara düşmemeleri için, Kur’an konusunda derinlemesine düşünceleri ve onun manalarını anlamaları gerektiğini bildirmektedir.¹²⁸

2- Allah’ın Kainattaki Ayetlerini Derinlemesine Düşünme: Kur’an, hissedilen varlık alemindeki görünüşleri, tefekkür etmeye yönlendirmektedir. (وَسَخَّرَ لَكُمْ مِمَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْتَقِرُونَ) “*Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır.*” (Câsiye, 45/13). Varlık alemi ve onun içerisindeki sağlam düzeni düşünen kişi, bu tefekkürle imana ve yaratıcı hakkında bilgiye ulaşır. Bu özellik müminlerde bulunan bir özelliktir. Bir başka surede şöyle denilmektedir: (الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا)

¹²⁴ el-Alûsî Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu’l-me’ânî*, 1. bs., (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-’ilmiyye, 1423 h), 23: 189.

¹²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 23: 92.

¹²⁶ el-Alûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 23: 189.

¹²⁷ eş-Şevkânî Muhammed b. Ali, *Fethu’l-kadîr*, 3. bs., (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1393/1973), 3: 492.

¹²⁸ el-Alûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 26: 74.

(سُبْحَانَكَ فَتَنَا عَذَابَ النَّارِ) “Onlar ayakta, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. “Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru” derler.” (Al-i İmran, 3/191) Gökyüzü, yeryüzü ve ikisi arasında bulunan varlıklardaki sağlam düzen ve yaratılış hakkında düşünme, en güçlü imandır. Çünkü Allah (c.c.) bu tefekküre sahip kişiye gerçeği gösterecektir. Bu konuda Fussilet suresinde şöyle buyrulmaktadır: (سُنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ) “Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur’an’ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi?” (Fussilet, 41/53) Bu ayet, kâinat hakkındaki tefekkürü iki kısma ayırmaktadır. Birincisi; ufuklarla yani gezegen sistemleri gece ve gündüz, ışık, karanlıklar vs. şeylerle ilgili tefekkürdür. Allah bu tefekkürden Kur’an’da çokça bahsetmektedir.¹²⁹ Bu tefekkürdeki amaç ibret ve öğüt almaktır. Mü’minûn suresinde şöyle buyrulmaktadır: (وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً لِّتُنذِرُوا مِمَّا فِيهَا) “Hayvanlarda sizin için elbette bir ibret vardır. Onların içlerindeki süttten size içiririz. Onlarda sizin için daha birçok faydalar da vardır ve onlardan yersiniz de.” (Mü’minûn, 23/21) Bu tefekkür, cehaletten ilme geçiş kabul edilmektedir.¹³⁰

Fussilet suresi 53. Ayette bahsedilen ikinci kısım tefekkür ise; iç alemle ilgili tefekkürdür. Bu tefekkür, rahimlerde ceninlerin karanlıklar içerisinde yaratılması, uzuvların garip bir şekilde meydana gelmesi, garip oluşumlar¹³¹, insanların onun içerisinde ve ondan var edildiği maddeler, karışımlar, yapılar gibi vücutta yaratılan şeylerin hikmetlerine işaret eden anatomi ilmi gibi konuları içerir.¹³²

Allah (c.c.); insanın nefesine, çoğu kimsenin bilmediği pek çok ilginç özellik yerleştirmiştir. Nefsin bu özelliklerini araştırın kimse, her ne zaman onun bu garip ve acayip özelliklerini araştırmayı artırırsa nefsi tefekkür etme yolu ona açılmış olur.¹³³ Ayetteki (حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ) “Onun gerçek olduğu onlara iyice belli olsun.”

¹²⁹ er-Râzî Fahrüddîn Muhammed b. ‘Ömer, *Tefsîru’l-kebîr*, 1. bs., (Beyrut: Dâru’l-mektebi’l-‘ilmî, 1421/2000, 27: 74.

¹³⁰ el-Alûsî, *Rûhu’l-me‘ânî*, 14: 176.

¹³¹ er-Râzî, *Tefsîru’l-kebîr*, 27: 120.

¹³² İbn Kesîr Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *Tefsîru’l-kur’âni’l-‘azîm*, tah. Mustafa Seyyid Muhammed vd., 1. bs., (Kahire: Gize müessesetu kurtuba, Mektetebetü evlâdi’ş-şeyh li’t-türâs), 12: 250.

¹³³ er-Râzî, *Tefsîru’l-kebîr*, 27: 120.

İfadesi insanın nefisle alakalı tefekkürünün hedefinin, kalplerdeki şüpheleri gidererek benzerlikten ve zıtlıktan münezze olan her şeyi bilip hikmetle var eden Allah'ın varlığı hakkında bir kesinlik oluşturmasıdır.¹³⁴ Nefsin tefekkür nesnesi olmasının nedeni, onlara diğer canlılardan daha yakın olması ve ondan haberdar olup onu çok iyi bilmeleridir. Bundan dolayı onu tefekkür ederlerse, Allah'ın birliğini anlarlar.¹³⁵ Ancak kâinatın ve içerisindeki garip delillerin tefekkürü, nefsi tefekkür etmekten daha etkili ve daha açıktır. Bir ayette şöyle buyurulmaktadır: (لَخَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ) “Elbette göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. Fakat insanların çoğu bilmezler.” (Mü'min, 40/57) Çünkü onun delaleti daha şaşırtıcı ve şahitleri de daha büyüktür.¹³⁶ Sonra Kur'an'ın; insanı imana ulaştırması için kâinatı ve nefsini tefekkür etmeye davet etmesi, aynı zamanda ister geniş kainat hakkında olsun ister insani nefis hakkında olsun bu tefekkür sonucunda ulaştığı sonuçlardan kendisine faydalı olan ve hayatını kolaylaştıranlardan yararlanmaya çağırıyor da içermektedir. Çünkü Kur'an, akla dünyadaki ve ahiretteki meselelerde rehberlik etmek için gelmiştir.

3- Geçmiş Tarihi Derinlemesine Tefekkür: İnsanın ilerlemesi, gelişmesi ve gücü geçmişteki haberlerden istifadesine bağlıdır. Bu faydalanma, öncekilerin sadece maddi üretimine ve gelişmişliklerine bağlı değildir. Bu faydalanmanın, insanlık tarihinin tecrübesine de uzanması gerekmektedir. Çünkü tarih, bizim ancak şu zamanda ulaşabildiğimiz bazı ilmi ilerlemeye geçmişte sahip olmuş kavimlerin dahi helak edilmelerini anlatmaktadır. Allah (c.c.) bu durumu bir ayette şöyle tasvir etmektedir: (أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَنَارُوا) (الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ) “(Yine) onlar, yeryüzünde dolaşıp kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğuna bakmadılar mı? Onlar kendilerinden daha kuvvetli idiler. Yeryüzünü sürüp işlemişler ve orayı kendilerinin imar ettiğinden daha çok imar etmişlerdi. Onlara da peygamberleri apaçık deliller getirmişlerdi. Allah, onlara asla zulmediyor değildi. Fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı.” (Rûm, 30/9) Kur'an'ın, geçmiş kavimlerin tarihini araştırmak için yeryüzünü gezme konusunda yaptığı bu çağrı akli düşünme konusunda hareket geçirmek ve bu kavimlerden ibret almasını sağlamak içindir. Bir

¹³⁴ er-Râzî *Tefsîru 'l-kebîr*, 27: 120.

¹³⁵ er-Râzî, *Tefsîru 'l-kebîr*, 25: 87.

¹³⁶ er-Râzî, *Tefsîru 'l-kebîr*, 9: 112.

başka ayette şöyle buyrulmaktadır: (لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَىٰ) (Andolsun ki, onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır. Kur'an, uydurulabilecek bir söz değildir. Fakat kendinden öncekileri tasdik eden, her şeyi ayrı ayrı açıklayan ve inanan bir toplum için de bir yol gösterici ve bir rahmettir.” (Yûsuf, 12/111) “Burada kastedilen şey Allah'ın söylediği şeylerdeki hikmetinin ve gücünün bilinmesidir.”¹³⁷ Bundan dolayı, bu kavimlerin düşüşleri ve helak olmalarıyla alakalı bilginin muhafazasında fayda bulunmaktadır.

Bilişsel bir yapıda anlık olarak olaylardan bahseden tarihi bir çalışmanın, dinden ayrı bir şey olduğunu zikretmek gerekir. Çünkü tarihi veya toplumsal hatta varlıkla alakalı olguların yorumları, her şeyin var olmasının sebebini Allah'a isnat etmekten uzak duran maddi bir görüşe dayanmaktadır. Bundan dolayı; insan, bu tarihsel olgularda inançla alakalı bakış açısında önemli bir tarafında yoksun kalmaktadır. Bu bakış açısına değinmekte fayda vardır:

4- Geçmiş tarihe dair Allah'ın koyduğu kanunlar: Bunlar, geçmişte gerçekleşmiş ve bitmiştir. Böylece tarihin bir köşesinde kalmıştır. Mesela; Allah'ın, geçmiş kavimleri, peygamberleri yalanlamalarından dolayı helak etmesi böyle bir durumdur. Bununla ilgili olarak bir ayette şöyle buyrulmaktadır: (فَكَذَّبُوهُ فَأَهْلَكْنَاهُمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّمَن كَانَ أَكْثَرُهُم مُّؤْمِنِينَ) “Böylece onlar Hûd'u yalanladılar. Biz de bu yüzden onları helâk ettik. Şüphesiz bunda bir ibret vardır. Onların çoğu ise iman etmiş değillerdir.” (Şuarâ, 26/139) Burada Allah, peygamberleri olan Hûd'u (a.s.) yalanlamalarının Ad kavminin helak edilmesine sebep olduğunu açıklamaktadır.¹³⁸

5- Toplumlarla ilgili Allah'ın koyduğu kanunlar: Kur'an, insanların oluşturduğu toplumlardan, içlerinde buldukları zaman ve mekâna bakmaksızın kesin bir şekilde bahsetmektedir. Bu toplumlarda, zulüm ve adaletsizliğin yayılması gibi durumlar onların helak edilmelerine neden olmaktadır. Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: (وَكَمْ قَصَمْنَا مِن قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ) “Biz zulmetmekte olan nice memleketleri kırıp geçirdik ve onlardan sonra başka başka toplumlar meydana getirdik.” (Enbiya, 21/11) Onların helak edilmelerinin nedeni peygamberleri yalanlamalarıdır.¹³⁹ Zulüm, kavimlerin helak olmasının ve

¹³⁷ er-Râzî, *Tefsîru'l-kebir*, 2: 80.

¹³⁸ el-Alûsî, *Ruhu'l-meâ'nî*, 19: 112.

¹³⁹ el-Alûsî, *Ruhu'l-meâ'nî*, 11: 81.

yıkılmasının sebebidir. Adalet ise tam tersine, ümmetlerin ayakta kalmasının ve devamlılığının sebebidir.

6- Varlıklarla ilgili Allah'ın koyduğu kanunlar: Bu kanunlar genel olarak tabiata hakim olan kanunlardır. Allah (c.c.) bu kanunları açıklamış ve onlarla ilgili insanoğlunun akıl yürütmesi için pek çok ayet ile teyit etmiştir. Bu ayetlerde insanın hakikatten uzaklaşmaması için; tabiat kanunlarındaki sebepler, Allah'a dayandırılmaktadır. Mesela bir ayette şöyle buyrulmaktadır: (الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا) (وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ) “O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. Öyleyse siz de bile bile Allah'a ortaklar koşmayın.” (Bakara, 2/22) Burada Allah (c.c.), insanoğlu için yeryüzünü bir ikamet yeri olarak ve gökyüzünü de bu yerin geniş bir kubbesi olarak yarattığından bahsetmektedir. Sonra gökle yer arasında suyun indirilme kanununun düzenlenmesine değinilmiş ve bunun sonucunda insanlar için yeryüzündeki hayatın canlanarak hayvan ve bitki nesillerinin meydana gelmesine işaret edilmiştir. Ayette bunların zikredilmesinin amacı; a- Allah'tan başka hiçbir kimsenin meydana getiremeyeceği bu mahlukatı tefekkür etmeye yönlendirmedir. Sonraki gaye ise bu kâinatın onu yaratan biri olmaksızın, kendi kendine olamayacağı konusunda kesin bir bilgiye sahip olup yaratıcının kendisine şükredilip ibadet edilmesi gerektiği düşüncesine ulaştırmaktır.¹⁴⁰ Bu kainattaki mahlukatın hepsi Allah'ın eseridir. Bu yüzden onun yarattığı varlıklar, ona denk yaratıcıların olduğunu ileri sürüp onlara gerçek değerlerinden daha büyük bir değer atfetmemeliler.

7- Güzel bir inceleme ve ayırt etme yoluyla kavimlerin sonlarını derinlemesine tefekkür etmek: Allah, insanı değerli kıldı ve onu diğer varlıklardan akletme özelliği ile ayırdı. Bu yüzden, insan davranışlarının bir gayeye dayandığı kabul edilmektedir. Çünkü insan işleri konusundaki seçimini; üzerinde düşünme, inceleme ve başlamadan önce sonuçlarını derinlemesine düşünme yoluyla gerçekleştirmektedir. Bu sebepten ötürü insanın davranışları, diğer canlıların davranışlarına göre farklılık arz etmektedir. İnsan yapacağı her şeyi düşünüp, ister bir fayda sağlamak için olsun isterse de bir kötülüğü uzaklaştırmak için olsun bir amaca dayandırmaktadır. Bununla beraber; insanın bu davranışlarını, bir karışıklık ve

¹⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 124.

anlaşmazlık olmaması için düzenlemek gerekmektedir. İnsan, hiçbir bilgiye sahip olmaksızın dünyaya gelmektedir. Fakat Allah (c.c.) ona, açık ve gizli duyuları yoluyla bilgiyi elde edebilen bir akıl bahşetmiştir. Bu sayede o her şeyi birbirinden ayırt eder ve kendisi için uygun olan şeyleri seçer. İşte insan bu seçiminden sorumludur. O geçici bir lezzeti mi seçecektir yoksa sabır ve meşakkatten sonra kavuşulacak, arzulanmış güzel bir sonu mu seçecektir. Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: (وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ) *“Biz senden önce de, memleketler halkından ancak kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkekleri peygamber olarak gönderdik. Yeryüzünde dolaşıp da, kendilerinden önce gelenlerin akıbetlerinin nasıl olduğuna bakmadılar mı? Elbette ahiret yurdu Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için daha iyidir. Hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?”* (Yûsuf, 12/109) Burada Allah (c.c.), insanlara kendilerinden daha önce yaşamış ümmetlerin ister güzel olsun ister kötü olsun, sonlarını düşünüp ibret ve öğüt almalarını emretmektedir. Sonra onları bu iki sonuç hakkında bir seçim yapmaya yönlendirip, ahiretteki güzel neticeyi seçmeye teşvik etmektedir. Çünkü ahiret bakidir, dünya ise onun tarlası ve köprüsüdür. Bundan dolayı Allah, kullarından güzel işler yapıp güzel bir sonuca ulaşmalarını istemektedir.¹⁴¹

Allah (c.c.); insanı pek çok ayette, iyi ve kötü yol arasında bir tercih yapmak için aklını kullanmaya teşvik etmektedir. Ayrıca ona seçme gücü vermektedir. Bununla beraber o, insanları, aynı Hz. İbrahim’in (s.a.) putlara tapan kavmi ile mücadelesinde yaptığı gibi; doğru inanca ulaşmaları için, akılları ile bozuk inancı incelemeye ve araştırmaya teşvik etmektedir. Bu konuda Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır: (وَأَتَىٰ عَلَيْهِمْ نَبَأٌ إِبْرَاهِيمَ (٦٩) إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ (٧٠) قَالُوا نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَظَلُّ) *“Ey Muhammed! Onlara İbrahim’in haberini de oku. Hani o, babasına ve kavmine, “Neye tapıyorsunuz?” demişti. “Putlara tapıyoruz ve onlara tapmağa devam edeceğiz” demişlerdi. İbrahim, dedi ki: Onlara yalvardığınızda sizi işitiyorlar mı? Yahut size fayda veya zararları dokunur mu?”* (Şuarâ, 26/69-73) Hz. İbrahim (a.s.), kavmini doğru yola çağırarak yetinmemekte ve onların bozuk inançlarını eleştiren akli delilleri ortaya

¹⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 8: 31.

koyarak onlarla mücadele etmektedir. Çünkü bu ilahlarda apaçık eleştirilecek yönler bulunmaktadır.

Genellikle Allah'tan başkasına tapan biri bir konuda ilahına sığındığında onun duasını işitip isteğini bilmesini ve sonra kendisine bir fayda sağlamasını veya bir zararı uzaklaştırmasını ister. İşte bundan dolayı Hz. İbrahim: “Sizlerin dua ettiğiniz şeyler, söylediklerinizi işitmediğinden dolayı sizin isteğinizi de bilemez. Şayet bunu bilse bile size bir fayda ve zarar veremez, o halde nasıl oluyor da bu özellikteki varlıklara ibadet etmeyi uygun görüyorsunuz” demektedir.¹⁴² Onlar bu eleştiriyle yüzleşemediklerinden dolayı; babalarını taklit konusunu başka bir delil olarak sunup, ayette ifade edildiği gibi şöyle söylemektedirler: (قَالُوا بَلْ وَجَدْنَا آبَاءَنَا كَذَلِكَ) (يَفْعَلُونَ) “Hayır, ama biz babalarımızı böyle yaparken bulduk, dediler.” (Şuarâ, 26/69)

Bu delillendirme, öncekinden daha zayıftır. Fakat bu durum, taklidin kötülüğünü gösteren ve doğru delillere tutunmanın gerekliliğini ifade eden en güçlü delildir. Çünkü bu durumu kabul edip, taklit davranışını överek doğru delillendirmeye yergide bulunsak o zaman bu durum Allah'ın eleştirmiş olduğu kafirlerin izledikleri yolları övgü, Allah'ın peygamberi Hz. İbrahim için ise bir yergi olurdu. Bunun için İbrahim (a.s.) bu delillendirmeye şöyle cevap vermektedir: (قَالَ) (أَفَرَأَيْتُمْ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ * أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ الْأَقْدَمُونَ) “İbrahim, şöyle dedi: “Sizin ve geçmiş atalarınızın taptığı şeyleri gördünüz mü?” (Şuarâ, 26/75, 76) İster sayıları az olsun ister çok, batılın eskisi yenisi olmaz. Bundan dolayı Hz. İbrahim (a.s.) burada (فَأَنَّهُمْ) (عَدُوٌّ لِّي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ) “Şüphesiz onlar benim düşmanımdır. Ancak âlemlerin Rabbi olan Allah, dostumdur.” (Şuarâ, 26/77) ibadete layık olan, yegâne ilah olarak sadece Allah'ı kabul etmektedir.¹⁴³ Ayetin devamında İbrahim (a.s.) Allah'ın nimetlerini sayarak, onun şu sıfatlarını açıklamaktadır: a- (الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ) “O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir.” Bu söz, dünyadaki ve ahiretteki yararlı şeylerin hepsini içermektedir. Çünkü; burada, yaratılma ve belirli bir zamana kadar var edilme nimeti vardır. Ayrıca her zaman tekrar eden hidayet nimeti, dünyevi faydaları da içermektedir. Bu sayede duyular faydalı olan şeyleri, zararlılardan ayırt eder veya dünyevi faydaları seçebilir. Yine bu sayede akıl; hakkı, batıldan ve hayrı, şerden ayırır. Böylece Hz. İbrahim, kendisini olgunlaştıracak diğer şeylerle beraber,

¹⁴² er-Râzî, *Tefsîru'l-kebîr*, 24: 123.

¹⁴³ er-Râzî, *Tefsîru'l-kebîr*, 24: 123.

geçmişte onu yaratanın Allah olduğunu ve onu her an hidayet çeşitleri ile, ahiretteki ve dünyadaki maslahatlara yönlendirdiğini açıklamaktadır. b- (وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ) “O, bana yediren ve içirendir.” Ulaşılan her rızık, bu ayetin kapsamına dahil olmaktadır. Böylece, Allah insanı yarattığında, onun için rızık ve varlıkta bahşetmiştir. Onun yiyip beslenebileceği bir şeyler olmasaydı, bu nimeti tamamlayacak güç ve temyiz kuvveti de olmazdı. Burada yiyecek ve içecek zikredilerek, onların dışındakiler de hatırlatılmaktadır. C- (وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ) “Hastalandığımda da O bana şifa verir.” Bu ifade, önceki ayette geçen ifadenin bir sonucudur. Çünkü hastalıkların sebeplerinin çoğu, bedendeki sıvıların yapısında farklılaşmaya yol açan aşırı yeme içme sonucunda oluşur. Bundan dolayı hastalık ortaya çıkar. Sağlık ise; vücutta bulunan bu sıvı karışımların dengeli olması durumunda oluşur. Bunların dengeli bir durumda kalmaları, ancak bir araya gelmeye ve sağlıklı hale dönmeye zorlayan baskın bir sebebin varlığındandır. Ayrıca bu sıvılar ayrılmaya ve dengesizleşmeye meyilli bir yapıda bulunduktan sonra, baskılayıcı bir sebep, onları bir arada ve dengeli kalmaya zorlar. Bundan dolayı şifa Allah’a dayandırılır. Hastalık, O’na dayandırılmaz; çünkü o, hoş bir şey değildir. Şifa hoşnut olunan bir şeydir ve nimetlerin temelini oluşturur. Yukarıdaki ayetlerde, Hz. İbrahim’in amacı da nimetleri sayıp şükretmektir. D- (وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ) “O, benim canımı alacak ve sonra diriltecek olandır.” Burada kastedilen, dünyadaki canını alma ve oranın belalarından ve cezalarından kurtarmadır. Diriltme ile kastedilen ise amellerin karşılığının verilecek olmasıdır. E- (وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ) “O, hesap gününde, hatalarımı bağışlayacağını umduğumdur.” Burada kastedilen ise bütün akıl sahiplerinin istediği azaptan kurtuluş ve ahiretteki büyük kazançtır.

İbrahim (a.s.), yukarıda geçen bu ifadeleri ile ilk yaratılmadan ahiretteki ebedi hayata kadar, Allah tarafından verilen nimetlerin hepsini bir arada zikretmektedir.¹⁴⁴ Yanlışları eleştiren aklını kullanarak, kavminin getirdiği delilleri geçersiz kılmaktadır. Kavmi ise delillerinin zayıflığı ve bilgilerinin azlığından dolayı; onun akla dayanan bu eleştirilerinin önünde duramadılar.

2.5. AKLIN İNANÇ MESELELERİNİ İDRAK ETMEDEKİ SINIRI

İslam dininde insanın idrak ettiği ve şahit olduğu meseleleri tefekkür etme konusunda idarenin akla verilmesi ile gaybi meselelerden olan ve akılla idrak

¹⁴⁴ er-Râzî, *Tefsîru 'l-kebir*, 24: 124-125.

edilemeyip bir sonuca ulaşamayacak mevzularda ise düşünmesinin engellenmesi İslam'ın akla verdiği değeri gösteren olgulardandır.

İslam dini; düşünme, ibret alma ve sonuçlara ulaşma konusunda akla geniş bir alan açtığına onu bu konuda, varlığın görünümünden idrak edebilecekleri ile sınırlamaktadır. Fakat aklın, o mesele hakkında gerçeğe ulaşamayacağı gaybi durumlara gelince; o, aklın bu meselelerin araştırmasıyla meşgul olmasını ve vehimlerin içerisinde bocalamasını istemez. İslam, onu bununla mükellef tutmamaktadır ve bu meselelere girmesini yasaklamaktadır. O, bu meselelerle uğraşmayı sonuca ulaştırmayıp sadece vakit kaybına ve şaşkınlığa neden olan bir şey olarak kabul etmektedir. Burada aklın, dini ve inanca dair meselelerde idrak edebileceği ve edemeyeceği şeylerin sınırını belirlemek önem arz etmektedir.

2.5.1. Akılla İdrak Edilebilecek İtikadî Meseleler

İnanç konularının hiç birisinin akılla çelişmeyeceği kabul edilmektedir. Çünkü İslam inancında, akli engelleyecek ve onunla çelişecek bir mesele bulunmamaktadır. Fakat bazı rivayetlerde, aklın bilgisini aşan şeyler zikredilebilir. Bunlar aklen imkânsız şeyler değildir, onu hayrete düşürecek şeylerdir.¹⁴⁵ Yani bu rivayetler akıldaki zayıflıktan ve idrak azlığından dolayı, onu hayret düşürecek şeylerle gelebilir. Fakat İslam inancında aklın imkânsız göreceği bir konu yoktur. Akılların hayrete düşeceği ve daha önce görülmediği için, insanlar tarafından şaşırılan bazı meselelere şu örnekler verilebilir. Bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: “Adamın biri sığırını sürüyordu ki, bir ara sırtına bindi ve vurmaya başladı. Bunun üzerine hayvancağız (dile gelerek): ‘Biz bunun için yaratılmadık, ekin işi için yaratıldık’ dedi. Bunu gören adam: ‘Allah Allah! Sığır konuşuyor diyerek şaşırmıştır.’”¹⁴⁶ Bu konuda benzer örnekler de bulunmaktadır. Buradan yola çıkarak, insanların dini metinlerde geçen inanç meselelerinin manasını idrak edip kastedilen şeyleri anlayabileceği söylenebilir. Allah (c.c.), bizlere akıl yürütüp anlayabileceğimiz şeyleri söylemekte ve dini metinlerin manasını, aklımızı kullanarak anlamamızı emretmektedir. Bu konuda; ayetlerde şöyle buyurmaktadır: (إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ) “Biz onu, akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kur’an olarak

¹⁴⁵ İbn Teymiyye, *Der’u te’ârûzi’l-‘akli ve’n-nakl*, tah. Muhammed Reşâd Sâlim, 2. bs., (Suudi Arabistan: Câmî’ati İmâm Muhammed b. Su’ûd, 1411/1991), 1: 147; 3: 296-297.

¹⁴⁶ Buhârî, *Sahih*, “Kitabu’Enbiyâ”, 54. bab, 4: 149. Müslim, “Fazâilu’s-sahabe” Hadis no: 13, 4: 1857.”

indirdik.” (Yusuf, 12/2), (كِتَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ) “*Bu Kur’an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.*” (Sâd, 38/29) Akıl, bazı inanç meselelerini kısaca bilebilir. Ancak akıl, sadece kendi bilgisiyle Allah’ın isimleri, sıfatları ve fiilleri gibi meselelerle alakalı detaylı bilgiye ulaşamaz.¹⁴⁷

Allah’ın varlığı, insanın aklıyla idrak edebileceği meselelerdendir. Allah’ın varlığı akılla kesin olarak bilinebilir. Bu akıl sahipleri arasında doğruluğu kabul edilen bir meseledir. Allah’ın varlığına işaret eden akli deliller konusunda geniş bir alan yoktur. Bundan dolayı akılla kesin olarak bilinen şeyler, Allah’ın (c.c.) mükemmel olduğu ve bütün kusurlardan uzak olduğudur. İbn Teymiyye bu konuda şöyle söylemektedir: “Onun sahip olduğu ve münezzeh olduğu şeylerin kesinliği, akılla bilinen meselelerdendir.”¹⁴⁸ Allah’ın sıfatlarının mükemmellik nitelenmesi, akılla bilinen meselelerdendir. İbn Kayyim el-Cevzî bu konuda şöyle söylemektedir: “Bu mesele, doğru akıl ve nakille ispat edilmiştir. Mükemmel sıfatlara sahip olmaya en layık Allah’tır.”¹⁴⁹

Ayrıca akıl, bazı meseleler hakkında verilen açık hükümleri de idrak edebilir. Yaratılanları, emredilenleri ve yasaklanan şeyleri düşünen kişi, onların pek çoğuyla alakalı verilen hükme ulaşabilir. Sonuç olarak; aklın, inanç meselelerinin pek çoğunu idrak edebileceği ve delillendirebileceği söylenebilir.

2.5.2. Akılla İdrak Edilemeyecek İtikadî Meseleler

İslam, bu kâinat hakkında düşünme noktasında ve ona ulaşabileceği meselelerde akla en geniş alanı açmış dindir. Fakat buna karşılık, aklın idrak edemeyeceği meselelerle meşgul olmasını da tehlikeli görüp yasaklamıştır. Ayrıca o, bu meselelerle meşgul olmayı hayal kırıklığının ve azgınlığın bir sebebi olarak görmektedir.

¹⁴⁷ Ebu’l-İzz Ali b. Ali el-Hanefî, *Şerhu akîdeti’t-tahâvî*, tah. Abdullah et-Türkî vd., 1. bs. (1408 h.), 1: 6.

¹⁴⁸ İbn Teymiyye, *er-Risâletü’l-Ekmeleyye*, düz. Abdurrahman b. Muhammed Kâsım, 1. bs. (1381 h.), 6: 73.

¹⁴⁹ İbn Kayyim Mahmûd b. Ebî Bekr, *el-Savâ’iki’l-mürsele fi’r-reddi ala’l-Cehmiyye ve’l-Muattala*, tah. Ali b. Muhammed, 1. bs. (Riyad: Dâru’l-âsime, 1408), 3: 1080.

Akıllar için belirlenmiş bir sınır vardır. O sınırdaki durduğunda kurtulur ve güvende olur, o sınırı aşarsa şaşar ve bozulur. Bu meselede Safârîni¹⁵⁰ şöyle söylemektedir: “Allah akılları yarattı ve onlara düşünme gücünü verdi. Sonra ona düşünerek ulaşamayacağı şeylerde duracağı bir sınır koydu. Bu sınıra Allah tarafından verilen bilgiler dahil değildir. Akıllar, kendi sınırında olan şeyleri, düşünme noktasında kullanıldığında yeterli olur ve Allah’ın izniyle başarılı olurlar. Fakat akla sınırının ötesinde ve Allah’ın onun için belirlemiş olduğu çizgilerin uzağında düşünceler hakim olursa, yolu göremeyen kör gibi olur ve geliş güzel hareket eder...”¹⁵¹

İnsanın akli; bilgisine ulaşamayacağı ve anlayamayacağı şeyleri araştırdığında kendini küçük düşürmüş olur, bunun sonucunda onu karanlık kaplar ve ayıplar.

Burada aklın düşünceyle idrak edemeyeceği iki örnek zikredelim.

1- Allah’ın zatının mahiyeti hakkındaki düşünce: Böyle bir düşünce, doğru bir sonuca ulaşmaz. Allah, akılların idrak edeceği ve gözlerin görebileceği şeylerden çok daha büyüktür. Bu konuda Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır: (يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا) “O, önlerindeki ve arkalarındaki (dünyadaki ve ahiretteki durumlarını) bilir. Onların bilgisi ise Rahman’ı kuşatamaz.” (Tâhâ, 20/110) Allah’ın zatı akılla bilinmez, düşünceyle ulaşılamazdır. Onun zatı hakkındaki düşünce, onun hakikatının bilgisine ve sıfatlarına ulaşmaya çalışma yasaklanmış, zorlama bir iştir. Bir rivayette şöyle nakledilmektedir: “Allah’ın zatını değil, yarattıklarını düşünün. Çünkü siz onu gerektiği gibi takdir edemezsiniz.”¹⁵²

Cehmiyye’nin inkâr ettiği bir mesele hakkında, İbnü’l-Mâcişûn’a (ö. 212/827) soruldu. O da şöyle söyledi: “Sizin sorduğunuz şeyden, Cehmiyye’nin Allah’ın sıfatı hakkında kimsenin söylemediği aşırı görüşler beyan ettiğini anlıyorum. Halbuki onun büyüklüğü, nitelenen sıfatlardan çok daha yücedir. Onun

¹⁵⁰ es-Sefârîni Muhammed b. Ahmed b. Sâlim b. Süleyman el-Hanbelî, O muhaddis, fakih ve tarihçidir. Çok sayıda eseri bulunmaktadır. Hicri 1188 senesinde vefat etmiştir. (bkz. ez-Ziriklî Hayreddin, *el-A’lâm*, 3. bs. (Beyrut: Dâru’l-‘ilm li’l-melâyin), 6: 280)

¹⁵¹ es-Sefârîni Muhammed b. Ahmed, *Levâmi’u’l-envâri’l-behiyye ve sevâti’u’l-esrâri’l-eseriyye bi şerhi’d-dürreti’l-müzîyye fi akdi fırkati’l-marziyye*, 2. bs. (Şam: Müessesetü’l-Hâfikîn, 1402 h.), 1: 35.

¹⁵² Irâkî bu hadisin tahririnde şöyle söylemektedir: “Bu rivayeti Ebu Nuaym *Hilye* adlı eserinde zayıf bir senetle merfu olarak rivayet etti. İsfahânî ise bu rivayeti daha sahih bir şekliyle *et-Tergîb ve’terhib* eserinde nakletti.

sıfatlarını açıklama konusunda diller sessiz kalmıştır. Akıllar, onun yüceliğini takdir etme noktasında başarısız olmuştur. Akıllar, ona ulaşmaya bir fırsat bulamamış ve bitkin bir hale düşmüştür. Ancak akıllara, onun yarattıklarını düşünmesi ve onlardan ibret alması emredilmiştir. Değişmeyen ve devam eden şeye gelince; o yok olmaz, onun benzeri de yoktur. Onun nasıl olduğunu, sadece kendisi bilir. Akılların, onun sıfatlarını kesin olarak belirleme konusundaki acizyetinin delili; onun yarattığı şeylerin en küçüğünün sıfatını belirleme konusundaki acizliğidir. Hatta o varlık o kadar küçüktür ki neredeyse onu gözler göremeyecektir. O değişir ve kaybolur, onu hiçbir göz göremez, kulak işitemez. Allah'ın kendini nitelendirmediği bir sıfatla onu nitelendirmenin zorlama olacağını ve onun nitelendiği sıfatların ölçüsünü bilmekten aciz olduğunuzu bilin.”¹⁵³

Allah'ın zatının mahiyeti ve sıfatları hakkında yapılan tefekkür; akılların idrak edemeyeceğinden, zihinlerin kastedilen manadan uzak olacağından dolayı kınanan zorlama bir iştir.

2- Kader hakikatının sırrını öğrenmek için araştırmada derinleşme konusundan düşüncenin uzak tutulması gereklidir. Bu konu üzerine tefekkür, zihinlerin ve akılların yanlışa düşeceği ve yeterli bir sonuca ulaşamayacağı meselelerdendir. Kader meselesinin inceliklerini araştırma mevzusunda derinleşme ve hileli yollara başvurma doğru bir sonuca ulaştırmaz. Bir hadis rivayetinde şöyle buyrulmaktadır: Bir gün Hz. Peygamber (s.a.) evinden dışarı çıktığında insanları kader hakkında konuşurken görmüş. Ravi bu durumu anlatırken: Hz. Peygamber'in kızgınlığından neredeyse gözleri yerlerinden çıkacaktı, demektedir. Hz. Peygamber (s.a.) gördüğü bu manzara üzerine şöyle söylemiştir: “Size ne oluyor ki Allah'ın kitabını birbirinize atıyorsunuz. Bu durum sizden öncekilerin helak edilmesine sebep olmuştu.”

Aklın idrak edemeyeceği meselelerden olan kader meselesinin inceliklerini araştırmada ve onun sırlarına ulaşma isteğinde aşırıya kaçma, inkarın ve haktan ayrılmanın bir sebebidir. Tahavî (ö. 321/933) şöyle söylemektedir: “Kader meselesi, Allah'ın mahlukat içerisindeki bir sırrıdır. Bu sırta mukarreb melek veya gönderilmiş bir peygamber ulaşamaz. Bu konuda derinleşme ve aşırı düşünme; hayal kırıklığı,

¹⁵³ Zehebî el-Hâfız, *Muhtasaru'l-'uluv li aliyyi'l-gaffâr*, tah. Muhammed Nasiruddin el-Albânî, 1. bs., (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1401 h.), 144-145.

mahrumiyet ve aşırılık sebebidir. Bundan dolayı bu konuda görüş ileri sürmekten, derinlemesine düşünmekten ve şeytanın vesveselerinden son derece sakınmak gerekir”¹⁵⁴

Kader konusundaki araştırma ve düşünme, insan için sonuç olarak; vakit kaybına, zihinsel sapkınlığa ve kalbi bir eğriliğe neden olur. Kısaca Allah’ın (c.c.) kendi ilmine özel kıldığı gayba dair bütün bilgileri ve bizlerden bilgisini sakladığı her şeyi, akıl idrak edemez. Din, bu tarz gaybi bilgiler konusunda aklın düşüncesini yasaklamış ve onu kendisi için faydalı olup idrak edebileceği bilgilere yönlendirmiştir.

¹⁵⁴ İbn Ebi’l-İzz, *el-Akâdeti’t-Tahâvî*, 1: 320.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNİ NASSLARI (METİNLERİ) TAHRİF NOKTASINDA AKLIN KÖTÜYE KULLANILMASI VE DOĞRU DEĞERLENDİRMEMESİ

3.1. DİNİ NASSLARIN DOĞRULUĞUNU KABUL ETMENİN ÖNEMİ VE AKLIN ONLARA TESLİM OLDUĞU ALANLAR

Dinî metinleri, gönül hoşnutluğu ile doğrulama ve kabul etme İslam dininin temel esaslarından. Ayrıca bu durum, dinin kendisi ile tamamlandığı esaslardandır. İslam; açık ve gizli olarak Allah'a teslim olup ona boyun eğmektir. Bununla beraber İslam, O'na itaat edip kulluğu sadece O'nun için yapmaktır. Dilciler; bir adam teslim olduğunda (أسلم الرجل) “adam teslim oldu” derler.¹⁵⁵

Dini anlamdaki teslim ise kalbin, Allah ve resulünden gelen şeylere itaati ve boyun eğmesidir. Dini nasları teslimiyet, imanın derecelerindedir... O peygamberlik derecesinden sonra gelen, tam bir siddikiyet makamıdır. İnsanların teslimiyet bakımından en mükemmeli, siddikiyet bakımından en mükemmel olanıdır.¹⁵⁶

Yüzünü Allah'a çevirenden din olarak daha güzel bir kimse, yol olarak da onun gittiği yoldan daha doğru bir yol yoktur. Çünkü o tam bir itaatle ona boyun eğmiştir. Bir ayette şöyle buyrulmaktadır: (وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ) “*Kimin dini, iyilik yaparak kendini Allah'a teslim eden ve hakka yönelen İbrahim'in dinine tabi olan kimsenin dininden daha güzeldir? Allah, İbrahim'i dost edindi.*” (Nisâ, 4/125). Şu durum müminin halini özetlemektedir: “Mümin, teslimiyette, olgunluk sahibidir. O'nun emirlerine bağlı olarak batıl bir tasavvurun itirazına meydan vermeden bildirdiği haberleri kabul etmektedir. Ayrıca O'nun haber verdiği şeyleri, şek ve şüpheye mahal vermeden ya da insanların bozuk görüşlerini ve fikirlerini onların önüne geçirmeksizin teslim olur.”¹⁵⁷

Zührî (ö. 124/742) ise şöyle söylemektedir: “Peygamberlik Allah'tan gelmiştir. Peygambere düşen tebliğdir. Bize düşen ise teslim olmaktır.”¹⁵⁸ İslam,

¹⁵⁵ bkz. İbn Teymiyye, *Mecmû' u'l-fetâvâ*, 7: 362-363

¹⁵⁶ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 2: 14.

¹⁵⁷ İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, 2: 387.

¹⁵⁸ bkz. Buhârî, 6: 2737; Bağdâdî, 2: 111.

teslimiyet esasları ile ayakta kalır.¹⁵⁹ Allah'tan gelen vahiy; işitildikten sonra ancak itaat ve kabul ile karşılanır. Bu aşamadan sonra, bizler için seçim ihtimali yoktur. Tek seçim; herkes muhalefet etsede ona ve söylediğine teslim olmadır.¹⁶⁰

Allah (c.c.) bir ayette şöyle buyurmaktadır: (وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مِؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ) (وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ ۗ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا) “Allah ve Resûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mü'min erkek ve hiçbir mü'min kadın için kendi işleri konusunda tercih kullanma hakları yoktur. Kim Allah'a ve Resûlüne karşı gelirse, şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır.” (Ahzab, 33/36) Mümin olarak vasıflanan birisinin, Allah ve Resul'ünün rızasını kazanmak konusunda elini çabuk tutması, onun azabından kaçması, emirlerine uyması ve yasakladığı şeylerden kaçınması gerekir. Hiçbir mümin erkek ve kadının, Allah'ın emrettiği bir meselede tercih kullanması uygun değildir. Onların itaat etmesi gerekir. Seçim; bir şeyi yapıp yapmama konusundadır. Halbuki mümin erkek ve kadın, Hz. Peygamber'in kendilerinden tercihe daha layık olduğunu bilir ve nefsinin isteklerini, kendiyle Allah'ın ve peygamberinin emirleri arasına bir engel olarak koymaz. Allah (c.c.) zatına kasem ederek bir müminin, bütün işlerde Hz. Peygamber'i hüküm koyucu olarak belirleyinceye kadar, imanın sabit olmayacağını ve ona ehil olamayacağını söylemektedir. Bu durum bir ayette şöyle ifade edilmektedir: (فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ) (وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا) “Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiği hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.” (Nisâ,4/65) Bir kimse; karşı gelmeden, itiraz etmeksizin bütün işlerinde dini nasları hakem tayin etmedikçe ve açık veya gizli hallerinde onlara boyun eğmedikçe tam olarak iman etmiş olmaz.¹⁶¹

Şevkanî (ö. 1250/1834) yukarıdaki ayetle ilgili şöyle demektedir: “Ayette geçen bu şiddetli tehditte, insanın tüylerini diken diken edip onu korkutacak uyarı bulunmaktadır. Öncelikli olarak Allah (c.c.), ayete yemini kuvvetlendirecek şekilde; olumsuzluk harfi ile başlayarak (لَا يُؤْمِنُونَ) “iman etmezler” demektedir. Böylece Hz. Peygamber'i içlerinde hakem tayin edinceye kadar iman onlardan uzak görmektedir. Sonrasında bununla da yetinmeyip “sonra da verdiği hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı

¹⁵⁹ İbn Ebi'l-İzz, *el-Akâdeti't-Tahâvî*, 201.

¹⁶⁰ İbn Kayyim, *er-Rûh*, 136.

¹⁶¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-kur'ân*, 2: 349.

duymaksızın” buyurarak hakem tayin etme meselesini başka bir işe bağlamıştır. Sadece hakem tayin etmek, yeterli değildir. Ayrıca; onun verdiği hükme gönülden razı olup, güvenmeleri gerekir. Devamında bununla da yetinilmeyip “*tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe*” denilmektedir. Böylece açık ve gizli hallerinde ona boyun eğmeleri istenmiştir.

Buna ek olarak manayı kuvvetlendirmek için, aynı fiilin masdarı kullanılmıştır. Yani bir kulun imanı; Hz. Peygamber’i hakem tayin edinceye, onun verdiği hükme gönül hoşnutluğu ile kalbinde hiçbir sıkıntı duymadan razı oluncaya ve Allah’ın hükmüne hiçbir şekilde aykırı davranmadan tam olarak teslim oluncaya kadar kesinleşmez.”¹⁶² Dini asları teslim olma, hak ve batıla mensup olanları birbirinden ayıran bir göstergedir. İbn Teymiyye bu meselede şöyle demiştir: “Hak ve batılın, hidayet ve dalaletin, olgunluk ve sapkınlığın arasındaki fark; Allah’ın Rasulullah ve kitaplarla gönderdiği şeylerin kendisine uyulması gereken bir hakikat olmasıdır. Bu hakikatle hak ve batılı birbirinden ayıran (furkana), hidayete, ilme ve imana ulaşılır. Böylece onun hak ve doğru olduğu tasdik edilir. İnsanların bunların dışındaki sözleri ise; bu hakikatin hakemliğine arz edilir. Şayet ona uygunsuz o da haktır; aykırı ise batıldır.”¹⁶³

Kitap ve sünnetin aslarına teslim olma, “Allah’tan başka ilah yoktur, Hz. Muhammed (s.a.) onun kulu ve elçisidir.” Sözüünün gereğidir. Allah’ın (c.c.) vahdaniyetine şahitlik etmek, ibadeti sadece onun için yapmayı gerektirir. Buna bağlı olarak da emrettiklerine, yasakladıklarına ve haber verdiklerine itiraz etmeksizin ve soru sormaksızın tam olarak teslim olmayı gerektirir. Bu konuda bir ayette şöyle buyrulmaktadır: (لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ) “*O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar.*” (Enbiya, 21/23) Hz. Peygamber’in risaletine şahitlik etmek ise; onun verdiği haberleri tasdik etmeyi, emrettiklerine itaat etmeyi, yasakladığı ve sakındırdığı şeylerden uzak durmayı gerektirir.

3.1.1. Aklın, Dini Nasslara Teslim Olduğu Alanlar

Aklın değeri ve konumu; kendisini yaratana tabi olmasıyla ve geçmişini, geleceğini bilen birisine boyun eğmesiyle bilinir. Allah’a tam olarak teslim olma, aklın olgunluğundandır. Çünkü insan akli ile, her şeyi bilen ve her şeyden haberdar

¹⁶² eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 1: 484.

¹⁶³ İbn Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ*, 13: 135.

olan bir yaratıcının olduğunu bilir. Şayet ona bir şey hakkında haber vermişse, o en doğrusudur. Şayet ona bir şeyi emretmiş veya yasaklamışsa; bu hüküm, en doğrusudur. Böylece Allah'a teslim olmak, akla uygun davranmaktır.

Aklın, dini naslara, teslim olduğu alanlar şöyle tasnif edilebilir:

a) Gaybi Meselelere Teslim Olma

Gayb üç çeşittir: Birincisi; duyularla görülemeyen şeyler gibi göreceli olanlardır. Fakat bu türdeki gayb başka şeylerle idrak edilebilir. Mesela; dünya hayatında gayb olan şeyler, berzahta idrak edilir. İkincisi; kıyaslanması ve tecrübe edilmesi mümkün olan şeylerdir. Çünkü onlar aklın ele alabileceği meselelerdendir. Mesela; Güneş'in ve Ay'ın konumları hakkındaki bilgi ve ceninin hareketlerine bakılarak durumu hakkındaki bilgi bu tarz bir bilgidir. Üçüncüsü; gerçek gaybî meseleler ise kıyamet saatinin vakti gibi Allah'ın sadece kendi ilmine has kıldığı durumlardır.¹⁶⁴

Doğru akıl; bir şeyin varlığını ona işaret eden delillerin varlığı ile bilir. Duyulara bağlı maddi bir idrak, varlıkların bilgisinin tek delili değildir.

b) Dini Haberleri Doğru Olarak Kabul Etme ve Teslim Olma: Allah'ın (c.c.) veya peygamberin sözlerinde geçen haberlerle gelen her şey, ister hikaye olarak anlatılsın ister geçmişteki bir olayın bildirimini olsun ister de geleceğe dair haberler olsun veya kıyamet gününün durumları ile Allah'ın sıfatları gibi meseleleri anlatıyor olsun hepsi doğru ve haktır.

c) Dini Emirleri ve Yasakları Olduğu Gibi Kabul Etme: Onların doğruluğunu kabul edip ve onları gerçekleştirme konusunda gayret etmek, insanın dünyevi ve uhrevi menfaatlerini korur.

d) Taabbüdi Hükümleri Olduğu Gibi Kabul Etme: Dini hükümlerin iki durumu vardır. Birincisi; aklen bilinen maslahatlara dayanan hükümlerdir. İkincisi ise; taabbüdi denilen manası idrak edilemeyen şeylerdir. Mü'min; dini hükümlere tabi olup bu iki hükme de teslim olmalıdır. Akıl, bu ibadetleri delillendirmekten acizdir. Vahiy olmasaydı; akıl, Allah'a nasıl ibadet edileceğini bilemezdi.

¹⁶⁴ Habenneke Abdurrahmân el-Meydânî, *el-'Akâidetü'l-İslâmiyye ve üsüsühâ*, 2. bs. (Beyrut: Dâru'l-kalem, 1993), 29.

e) Allah'tan Başkasına Teslim Olmayı Kabul Etmeme: Akıl Allah'a ulaştırdığı gibi, Allah'ın hakkı olan şeyleri başkasına vermeyi de reddeder. Ayrıca o, hiçbir kimseyi de itaat, hüküm koyma ve masumiyet noktasında Allah'ın peygamberi yerine koymaz.

f) Maslahata, Mefsedete, Dini Hükümlere ve Manalarına Teslimiyet: Mü'min; manasını anlayabildiği veya anlayamadığı dini hükümlere teslim olur. Çünkü bunlar Allah tarafından gönderilmiştir.¹⁶⁵

3.2. DİNİ NASSLARA TESLİMDEN AKIL İLE UZAKLAŞMA

Sahabe ve tabiinin büyüklerinden sonra; ortaya çıkan Dini aslara akıl ile itiraz düşüncesi, özellikle Hariciler'in ve Şia'nın zuhuruyla belirginleşmektedir. Akla yapılan en büyük zulüm, o kullanılarak doğru yoldan ayrılmaktır. Akıl gelişme ve ilerleme bahanesiyle, dini aslara boyun eğme ve teslim olma konusunda doğru yoldan uzaklaşma durumları şu şekildedir:

3.2.1. Aklın, Naklin Önüne Geçirilmesi

Şüphelerin temel sebebi olan bu kural, herhangi bir dinî nassa karşı kalbinde şüphe bulunan kişilerin çokça kullandığı bir meseledir. Her ne zaman Allah'a (c.c.) ve Resulüne (s.a.) teslimiyet ve itaat zayıflarsa; bu kural, göze büyük bir kaide gibi görünür. Gerçekte, aklın naklin önüne geçirilmesinin delili; yanlış bir usul ve öncüllere dayanmaktadır. Bu durum; bu delili dillendiren kişiyi, nassları uygulamada seçim yapma esasına dayanmaya zorlamaktadır. İbn Teymiyye, dini nassları uygulama yöntemini kabul ederek, ona yönelen itirazlar konusunda şu esaslara dayanan doğru bir duruş sergilemiştir:

a) Görüşün doğruluğunun çeşidine göre değil; delilinin kuvvetine bağlı olması: Görüşün; akli veya nakli olmasına bakılmaz. İster akla dayansın ister nakle, delilin aslına bakılarak kesin delil, kesin olmayanın önüne geçirilir.

b) Nakli delillerin hepsinin zanni delil olmaması: Gerçekte onlar, naklin akılla çelişmediğini kabul ederler. Fakat; nakli delili, tam olarak kati delil olmaktan çıkarmaktadırlar.

c) Onların akli delilleri, kati; nakli delilleri de zanni görmelerinin nedeni; onların dini delillerden yüz çevirmeleridir. Onlar, kalben akla dayanan delilleri kesin

¹⁶⁵ el-Aclânî Fehd b. Sâlih, *et-Teslîm li'n-nassi's-şer'î ve'l-mu'ârâzâtü'l-fikriyyeti'l-mu'âsir*, 2. bs., (Cidde: Merkezü't-te'sîl li'd-dirâsâti ve'l-buhûs, 1436/2015), 29-33.

olarak kabul etmelerine rağmen, nakli delillerin kesin olduğunu kabul etmemektedirler.

d) Aklın, naklin kaynağı olup olmaması: Onların bu konudaki görüşlerinde iki tür yanlış bulunmaktadır. Birincisi; her akıl, her naklin kaynağı değildir. Bununla beraber bu konudaki kesin delile, Allah'a iman ve Hz. Muhammed'in (s.a.) peygamberliğini tasdik ile ulaşılır. İkincisi; "naklin kaynağı akıldır" ifadesi, onların dediği gibi: "nassı ortaya koyan ve onu görünür kılan akıldır" manasına gelmez. Akıl sadece ona ulaşan bir yoldur.¹⁶⁶

e) Nassa itiraz etmekle, nass olduğu zannedilen hükme itiraz arasındaki fark: Onlara şöyle cevap verilmektedir: "Siz nasıl ki nakli bir delilin, zayıf bir duruma ve hatalı bir anlama dayandığını iddia edip kabul etmiyorsanız, aynı şekilde; ileri sürdüğünüz akli delil de yanlış anlama ve hatalı yorumlamaya dayanıyor olabilir. Bunun için; ister nakli olsun ister akli olsun, kesin olan delili, zanni delilin önüne geçirmek gerekir."¹⁶⁷

f) Vahyin akla aykırılığı olmaması konusunda, kafirlerin bile şüphesinin olmaması: Kafirlerden hiçbir kimse, Hz. Peygamber'in sözünün, makul olmadığı konusunda itirazda bulunmamıştır. Bu durum; dini nassın akla aykırı olmadığını delilidir.¹⁶⁸

g) Naklin, öne geçirilmesi konusunda akıldan daha öncelikli olması¹⁶⁹:

1. Akıl, dinin haber verdiği her konuda onu tasdik etme konumundadır. Nakil ise aklın haber verdiği her şeyde akli doğrulama zorunda değildir.

2. Nakledilen bilgiye giden yol belirlidir. Akla dayanan bilgiye giden yol ise değişkendir.

3. Akli delilin öncelenmesi, nakli geçersiz kılar. Naklin öncelenmesi ise akla zarar vermez.

h) Akla Nakilden Öncelik Tanınması Gerektiğini Kabul Eden Görüşün Yanlışlıkları

1. Faydasız, şaşırtıcı ve güç yetirilemeyen bir durumdur.¹⁷⁰

2. Nakle güvensizlik bulunmaktadır.¹⁷¹

¹⁶⁶ İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-'akli ve'n-nakl*, 1: 125-134.

¹⁶⁷ İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-'akli ve'n-nakl*, 1: 166.

¹⁶⁸ İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-'akli ve'n-nakl*, 3: 274.

¹⁶⁹ İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-'akli ve'n-nakl*, 1: 167-172.

¹⁷⁰ İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-'akli ve'n-nakl*, 1: 174.

3. Peygamberlik müessesine zarar vermektedir.¹⁷²

4. Hidayetin yollarını kapayıp Allah'a ulaşmayı engellemektedir. Bu, akılcı felsefecilerin ve vecd ile keşif esasına dayanan sufilerin yöntemidir. Bundan dolayı, dine akılla itiraz etmeyi alışkanlık edinmiş kişilerin kalplerine imanın yerleşmemiş olduğunu görürsün.¹⁷³

3.2.2. Aklın Özgürlüğü (Bağımsızlığı)

Akıl, dini konularda bağımsız olmaktan acizdir. Çünkü kendisi için en zaruri durumları bilemez. Mesela; içinde bulunduğu ruhun hakikati, gelecekte insanlığın durumunun nasıl olacağı ve iyi veya kötü olan şeylerin detaylı bilgisini bilemez.¹⁷⁴ Aklın bağımsız olduğu görüşü, onun mekanik ve disiplinli çalıştığını ifade eden büyük bir kuruntuya dayanmaktadır. Bunu görmek için; her meselede bir anlaşmazlık içinde olmalarına rağmen aklın ve düşüncenin kutsanması konusunda aynı görüşe sahip olan felsefecilerin durumlarını okumak yeterlidir.

Kim, hakikati; İslam'ı ve hidayeti terk ederse o, istek ve arzusuna tabi olmuştur. Buna rağmen; o, kesinlikle ben kendi istek ve arzularıma uyuyorum demez. Her ne kadar, akla dayanan deliller ve göstergelerle konuştuğunu söylese de; aslında onun söz ettiği bu deliller, akli delil değil; istek ve arzulardır. Çünkü onlar, doğru deliller olsaydı; Allah'a işaret eden delilleri gizlemez, kalbine kilit vurmaz, gözüne bir perde çekmez ve onu helake sürükleyen bir düşüşten kurtarırdı. Kur'an'ın, kafirlerin ortaya koyduğu delilleri, “ehva” yani istek ve arzular olarak isimlendirdiği görülür. Bu konuda bir ayette şöyle buyrulmaktadır: (*بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا*) “*Fakat, zulmedenler bilgisizce nefislerinin arzularına uydular. Allah'ın (bu şekilde) saptırdığı kimseleri kim doğru yola iletir? Onların hiçbir yardımcıları yoktur.*” (Rum, 30/29) Burada kastedilen kişiler, hevalarına tabi olanlardır. Onlar; insanlara sundukları meselelerde delilli ve mantıklı konuşuyor gibi görünseler de; Kur'an-ı Kerim'in, kafirlerin arzularından, heveslerden ve isteklerden genişçe bahsettiği yerlere bakıldığında onlarla aynı özellikleri taşıdıkları görülüp şaşırılacaktır. İşte bu durum, onların, delil diye gösterdikleri arzu ve isteklerinden dolayı, Allah'a ve peygamberine boyun eğmeyi

¹⁷¹ İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-'akli ve'n-nakl*, 1: 196.

¹⁷² İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-'akli ve'n-nakl*, 2: 641.

¹⁷³ bkz. İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-'akli ve'n-nakl*, 2: 726.

¹⁷⁴ ez-Zenîdî Abdurrahmân, *Mesâdiru'l-ma'rife fî fikri'd-dinî ve'l-felsefi*, 1. bs. (Mektebetü'l-Müeyyid, 1412 h.), 419-420.

kabul etmedikleri ortaya çıkacaktır. Bu durumda onların istek ve arzuları akıl, mantık ve delil perdesi altında gizlenmektedir. Halbuki onların istek ve arzuları şunlardan oluşmaktadır: hakkı gizleme, kalp katılığı, Allah'ın sözünü değiştirme, insanların mallarını haksız yere yeme, kibir, haset, tefrit, yüz çevirme, gaflet vb. Buna ilave olarak; insanın, daha önceden sahip olduğu kanaatler ve düşünceler, akli delilleri anlamasına engel olup, yanlış akli delillerin oluşmasında etkili olmaktadır.

a- Duyularla Algılanamayan Şeylerin İnkârı

Bu durum, Eski Yunan düşüncelerinin tesiri ya da İslam Medeniyetinin yayıldığı farklı kültürlerle karışma sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayrıca bunun sonucunda, dinin getirmiş olduğu mucize ve kerametler karşısındaki davranışlarda problemler ortaya çıkmış ve mucizeyi, olağanüstülükten koparan yorumlar kabul edilmemiştir. Örneğin; Fil suresindeki eabil kuşlarının, mikrop ve virüsleri taşıyan bir sinek veya sivrisinek türü olduğu konusundaki teviller, bu tarz yorumlardır.¹⁷⁵

b- Kınanan Taklit Davranışı

Bir delile dayanmayıp, doğru bir temeli olmayan taklit davranışı akıl nimeti ile çelişmektedir. Taklit şekilleri şöyledir:

1- Görüşleri, insanları ve mezhepleri taklit

2- Peygamberin dışında başka bir insana ismet sıfatının atfedilmesi

3- Şirk veya dini hurafelere girme. Hayatta şefaathane edecek vasıtalar edinip onlara uluhiyet iddiasında bulunma.

c- Doğrunun Göreceliği

Herkes kendisinin doğru bir görüşe sahip olduğuna inanır. Ayrıca herkesin kendi düşüncesini destekleyecek delilleri vardır.

Müslüman, herkesin doğruluğundan emin olmadığı bir hakikatin doğruluğundan emindir. Çünkü o bu doğruya inanmaktadır. Bununla beraber diğer insanların çoğunun da hakikati aradıkları gerçeği bilinse de mümin sahip olduğu delillerden dolayı, kendi inancının doğru olduğundan emindir. Ayrıca o, bunun, Allah'ın istediği kişileri onunla doğru yola yönlendirdiği bir nimet olduğuna da inanmaktadır. Hakikate ulaşmanın doğruluğu konusunda hakk ile batıl arasındaki denge hakikate olan imandan yana değişmektedir.¹⁷⁶

d- Sünnet Delilini Sınırlandırma

¹⁷⁵ bkz. el-Aclânî, *et-Teslîm...*, 49-53.

¹⁷⁶ bkz. el-Aclânî, *et-Teslîm...*, 54-55.

Dini naslara teslim olma konusunda, Müslümanın kalbinde başlayan ilk zaaf, sünnet olan bir şey konusunda gevşeklik göstermeyle olacaktır. İnsanların sünnet delilini sınırlandırma konusunda izlediği farklı yollar şöyledir.

1) Sünneti kesin olarak inkar etme: Bu iddiaya göre sadece Kur'an'a sarılmak gerekir. Peygamberin kural koyma, helal veya haram kılma hakkı yoktur.¹⁷⁷

2) Ahad haberle gelen sünnetin, kesin olarak inkarı: Hz. Peygamberin sünnetinden mütevatir olarak nakledilenlere iman edip, itikat¹⁷⁸ ve siyaset¹⁷⁹ gibi bazı dini konularda, ahad haberle gelen sünnetin inkar edilmesidir.

3) Sünnetin bir kısmının kural koyucu özelliğini kaldırma: Bu iddiada sünnet, kural koyan sünnet ve kural koymayan sünnet diye iki kısma ayrılır.¹⁸⁰ Ayrıca bu iddiaya göre; kural koyucu sünnetin yorumu, kural koyucu bir hüküm olmaksızın içtihadı ve yorumlara açıktır.

4) Ameli sünnete güvenme: Kavli sünnet ile delillendirmeyi daraltma.¹⁸¹

5) Sünnetin bazı konulardaki delaletini reddetme: Gelecekle ilgili meseleleri, Peygamberin haber verme hakkının olmadığını söyleyenler gibi; bazıları da kaderle ilgili sünnetten gelen haberleri reddetmektedir.¹⁸²

6) Sünnetin önüne geçen şartlar koymak: Kur'an'a aykırı olduğu iddiasıyla hadisi reddetme veya muamelata ve genel kaidelere dair olduğu için bazı şeylerin sünnetten olduğunu kabul etmeme.¹⁸³

Bu konuda çokça yapılan yöntemsel yanlışlardan bir kısmı şöyledir: Sünneti; hüküm koyucu ve hüküm koyucu olmayan diye iki kısma ayırma, meşhur Karâfi'nin *Ahkâm* kitabında yaptığı delillendirmedi. Bunun üzerine bazı insanlar, siyasi hükümlerin bağlayıcı olmadığını veya dini hükümlerin içerisinde olmadığını düşünmüştür.¹⁸⁴ Fakat bu hükümler, Hz. Peygamber'in (s.a.) imamet konusundaki

¹⁷⁷ Muhammed Şehrûr, *el-Kitâb ve'l-Kur'ân*, Kıraatün mu'âsiratün, 5. bs., 546-552.

¹⁷⁸ er-Râzî Fahrüddîn Muhammed b. 'Ömer, *Esâsü't-takdîs fi 'ilmi'l-keîlâm*, tah. Ahmed Hicâzî es-Sakâ, (Kahire: Mektebetü'l-külliyyâti'l-ezheriyye, 1406/1986), 215-219.

¹⁷⁹ Abdulhamîd el-Mütevellî, *Mebâdi'u nizâmi'l-hikem fi'l-İslâm me'a mukaraneti mebadi'i'd-Dustûriyyeti'l-hadîse*, 1. bs. (Dâru'l-me'ârif), 877.

¹⁸⁰ Bu ifadelerin bir kısmı için bkz. Adnân Ümâme, *et-Teccid fi'l-fikri'l-İslâmî*, 1. bs. (Dâru İbn Cevzî, 1424 h.), 481.

¹⁸¹ bkz. Adnân Ümâme, *et-Teccid fi'l-fikri'l-İslâmî*, 438-439.

¹⁸² bkz. ez-Zenîdî Abdurrahmân, *es-Selefiyyetü ve kazâye'l-'asr*, 1. bs. (Riyad: Dâru İşbiliyye, 1418/1998), 72.

¹⁸³ Hâlid b. Mansûr ed-Düreys, *Mesâliki tadyiki'l-ihicâci bi's-Sünneti fi'l-fikri'l-İslâmiyyi'l-mu'âsır*, Dımne kitabı'n-nedveti'l-hadîs ve't-tahaddiyyâti'l-'asr, 1. bs., (1428 h.), 1: 93-132.

¹⁸⁴ Muhammed Selim el-'Avâ, "es-Sünneti't-teşri'yye ve gayri't-teşri'yye". *Mecelletü'l-müslimi'l-mu'âsır*, 1/1, (Kasım 1974), 35.

tasarruflarından olduğu için; bu, hatalı bir düşüncedir. Çünkü Karâfi, Hz. Peygamber'in bir önder olmasından kaynaklı tasarruflarını kastetmektedir. Yoksa bütün siyasi hükümlerden bahsetmemektedir. Bundan dolayı siyasi meselelerle ilgili dini hükümlerin hepsinin, Hz. Peygamber'in (s.a.), imamete dair tasarruflarından ibaret olduğunu söyleyen görüş; yani hüküm koyucu sünnetin hepsini, sadece bu konuyla sınırlayıp, nasslar ile hükümleri ve bu meselede ortaya koyulan farklılıkların hepsini işlevsiz kılmaktadır. Bu durum; alimlerin sözlerini anlama konusunda aceleci davranan kişinin yanlış anlamasının sonucu olan bir haddi aşmadır. Bu yüzden İbn Aşûr, Hz. Peygamber'in imamete dair tasarruflarının, fetvalarda olduğu gibi bir hüküm niteliği taşıdığını kabul etmektedir. Bu görüşün aksine işaret eden bir delil bulunmamaktadır.¹⁸⁵

3.3. DİNİ NASSLARI GÜNCEL BİR OKUMAYA TABİ TUTMA ÇAĞRISI

Bu durum; eski Batınîler'in yöntemini bu asırda, çağdaş yeni bir görünümle canlandırmak için ortaya çıkarılan fitnelere dendir. Bu görüş; dini nassları çağdaş bir bakış açısıyla tekrardan okumaya yönelik çağrı, modern hayatın gelişmelerine ayak uydurup onunla uyumlu olmayı hedefler.

Ayrıca bu çağrı; dini nassların, hepsine kapsamlı bir şekilde yeniden okunmasını amaçlamaktadır. Bu okumanın, dinin temel ve yan dallarından hiçbirinin karşı çıkamayacağı bir okuma olduğunu iddia ederler. Hatta onlara göre; İslam dinindeki tevhit meselesi bile yorumlanıp yeniden okunabilir. Neticede Kur'an'ın ve sünnetin manalarını tahrif eden bu yeni okumalar, dinin kesin meselelerine aykırılığa ve yerleşmiş sabit esaslara darbe vurma neden olacaktır.

Bu okuma, nassın manasını araştırmayı istemez; ancak nassın içerisinden bir şeyler aramak ister. Ayrıca o, nassa uymayı da istemez; ondan sıyrılmayı amaçlar. Aslında bu, dayanakları açısından, geçmişte de var olan bir düşüncedir. Bundaki yenilik; yorum konusundaki inhirafın, aşırılığın, suiistimalin ve dini nassları tahrifin boyutundadır.

Bu okuma hakkında çıkarılabilecek veriler şöyledir:

1) Nass, hangi manada olursa olsun yoruma açıktır. Orada nassın belirli bir manası yoktur. Nass, bütün yorumlar için geniş bir alana sahiptir. “Yorum,

¹⁸⁵ İbn Âşûr Muhammed Tâhir, *Makâsidü's-ş-şeri'ati'l-İslâmiyye*, 2. bs. (Ürdün: Dâru'n-nefâis, 1421 h.), 229.

kesinleştirilmesi veya reddedilmesi mümkün olan şeylerden değildir. Onu doğrulamak veya yalanlamak da doğru değildir. Böylece aslında yorum konuya uygun anlamı araştırmaz, nassın mecazi oluşundan hareketle olabildiğince anlamları ortaya çıkarmaya çalışır.”¹⁸⁶

2) Dini söylemin zannettiği gibi; naslardan belirli bir mananın alınması mümkün değildir. Zaten naslar, belirli bir anlama ulaştırmaz.¹⁸⁷

3) Dini nasların değerini görmezden gelme. Objektif bir ilmi araştırmanın ilk şartı; araştırmacıyı kuruntulara düşürecek konuyla ilgili duygulara kapılmadan, nassı araştırmadır.¹⁸⁸

4) Nasların zahirini ihlal etme. Bu sayede naslardaki asıl mana göz ardı edilerek, “kelime ve harflere dayanan bir okumayla, herhangi bir geniş manaya ulaşıp dini hükümden sıyrılmak mümkündür”.¹⁸⁹

5) Her okuyucuya göre farklılık gösterir. Hatta aynı okuyucunun durumuna ve gelişimine göre de farklılık arz eder.¹⁹⁰

6) Naslar, indikleri zamanla sınırlıdır (tarihselcilik). Bu görüşe göre; geçmişteki problemler ve sıkıntılarla şimdiki problemler ve sıkıntılar arasındaki uyumluluk düşüncesi, tarihsel uzaklık sebebiyle ortadan kalkmıştır. Ayrıca geçmiş çözümlerin geçerliliğinin, günümüze uygulanabilir olduğu görüşü, geçerliliğini yitirmiş bir varsayımdır.¹⁹¹

7) Naslar, söylenmelerine sebep olan gerçek bir olayın mahsulüdür. Onlar gerçek hakikate işaret eden ve ona yönlendiren yüce bir vahiy değildir.¹⁹²

Bu görüş sahiplerine, dini naslara teslim olma meselesinde kısaca şöyle cevap verilebilir:

1) Bu tarz bir okuma, Müslümanların genelinin dini nasları okuyuşuna aykırı bir okumadır. Dini nasları okuma; Allah’ın muradını araştırmak, ona itaat etmek ve onunla amel etmek için yapılır.

¹⁸⁶ Ali Harb, *et-Te’vil ve l-hakika*, (Dâru’t-tenvîr, 1985), 58.

¹⁸⁷ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Nakdu l-hitâbi d-dinî*, 3. bs., (el-Merkezü’s-sekâfiyyi l-‘arabî, 2007), 30.

¹⁸⁸ Muhammed Şehrûr, *el-Kitâb ve l-Kur’ân*, Kiraatün mu’âsiratün, 5. bs., 30.

¹⁸⁹ Nasr Hâmid, *Nakdu l-hitâbi d-dinî*, 113.

¹⁹⁰ Ali Harb, *Nakdu l-hakika*, (el-Merkezü’s-sekâfiyyi l-‘arabî, 1993), 6

¹⁹¹ Nasr Hâmid, *Nakdu l-hitâbi d-dinî*, 55.

¹⁹² Hâlid Seyf, *Zâhiratü t-te’vîli l-hadîse fi l-fikri l-‘arabiyye l-mu’âsir*, 1. bs. (Cidde: Merkezü’t-te’sîl, 1431 h.), 246-266.

2) Bu yanlış yöntem; sarih nasslardan, batıl anlamlar çıkaran bir yorumlama esasına dayanmaktadır.

3) Dini nasslarla ilgili bu tarz okumalar, herhangi bir ilmi yönteme ve objektif bir yola dayanmamaktadır.

4) Bu okumalardaki yorum, dini nassı yorumlayan kişinin arzusuna dayanmaktadır.

5) Hiç kimse söylenen sözü istediği yere çekemez. Ancak söz söyleyen kişinin maksadına ve kastettiği şeye hamledilir.

6) Bu okumaya göre, okunan dini metinlerin hiçbir gerçek manası olmaz. Çünkü ona istenen mana verilebilir. Bu; onun, dini nass olmasıyla çelişmektedir.

7) Bu yorumun hakikati, kültür konusundaki tartışmaya dayanmaktadır. Bu görüş; hâkim ve baskın konumdaki (batı) kültürünün istek ve arzularına uymayan nasslardan kurtulmayı temel almaktadır.

8) Nassın kendisine riayet edildiğinde, anlamına önem verilmez. Sonuç itibariyle bir şeye değer verilmiş olmaz. Çünkü nassın değeri, onun manasında ve anlamındadır.

9) Nassın farklı manalara ve okumalara açık olması, her okumayı başka bir okumaya muhtaç kılar. Bu durum bir paranoya ve manasız bir edebi durumdur. Dini metinlerde olması mümkün değildir.

10) Bu tarz okumalara taraftar olanlar; sürekli olarak içtihattan, fıkha canlılık kazandıran, toplumu durgunluktan ve gerilemekten kurtaran, medeniyete ayak uydurmaya yardımcı olan yenilenmenin öneminden bahsetmektedirler. Aslında problem kolaydır ve bu görüşlerin hiç birisine ihtiyaç yoktur. Bununla yapılmak istenen şey; ilim adamları tarafından yasaklanan şeylerin hepsine cevaz vermektir.¹⁹³

Sonuç olarak; bu karmakarışıklığın uygulandığı metinler, edebi metinlerle beraber dini metinlerdir. Çünkü bu tarz yorumlamaların kanuni metinlere uygulanması kaosu doğuracağından mümkün olmaz.

Müslümanın geçmişine uyararak onun ile bağını koparmaması gerekir. Bu durum, nass ve dini delile ait bir hususiyettir.

Bu tarz nassları modernist okuma yönelimleri şu iki durumdan dolayı tehlike arz etmektedir: Birincisi: Bu çağrılar İslam'a girmiş gibi görünen insanların eliyle

¹⁹³ bkz. el-Aclânî, *et-Teslîm...*, 92-96.

yapılmaktadır. Ayrıca düşüncelerinin, pek çok insan tarafından revaç bulup kabul görmesi için, onların bir kısmı “Müslüman düşünür” olarak isimlendirilmektedir. Bununla beraber, onlar kendi düşüncelerini, dinin anlamından çıkarılan İslami görüşler, kisvesine bürüyerek arz etmektedirler. Bu; dini nassları; kötüye kullanarak, onları tahrif ederek ve gerçek manasını boşaltıp istenilen manaya çekerek, İslam’ı içeriden değiştirme projesidir.

Hz. Peygamber (s.a.) bizi bu gibi durumlar hakkında bir hadiste şöyle uyarılmaktadır: Hz. Huzeyfe’den rivayet edildiğine göre insanlar, Hz. Peygamber’e (s.a.) hayır hakkında soruyorlardı. Râvî şöyle diyor: Ben de şer hakkında sormak istedim ve aramızda şöyle bir konuşma geçti: “Ey Allah’ın elçisi biz cahiliyede şer içerisindeydik. Sonrasında, Allah (c.c.) bize bu hayrı gönderdi. Bu hayırlı günlerden sonra, kötü (şerli) zamanlar var mıdır? Evet vardır. Peki, bundan sonra, hayırlı günler gelir mi? Evet gelir, fakat o zaman bulanıklık olur. Bulanıklık ne demektir? Onlar; benim yolumdan gitmeyen kişilerdir, ibadet de yaparlar günah da işlerler. Tekrar kötü günler olur mu? Evet, cehennemin kapılarına (kötülüğe) çağırınlar olacak, onları dinleyenleri cehenneme atacaktırlar.” Ey Allah’ın resulü onlar nasıl kimselerdir? Onlarda bizim gibi insanlardır. Bizim gibi konuşurlar. “Onların zamanına yetişsem ne yapmamı emredersiniz.” dedim “Müslümanların cemaatine tabi ol.” buyurdu.¹⁹⁴

Burada bahsedilen kişiler de nassları inkâr etmeyip onlarla delil getirirler. Fakat onlar Ehl-i Sünnet’in yorumuna aykırı olarak nassları yorumlarlar.

İkincisi: Bu görüş son zamanlarda İslam aleminde revaç bulmaya başlamıştır. Arap ve İslam dünyasının farklı yerlerinden kişiler bu görüşü uygulamaya çağırılmaktadır. Yazdıkları yazılar ve basın yoluyla onların görüşleri çabucak yayılıp kabul görmektedir. Ayrıca onlarla art arda görüşmeler yapılmaktadır.

Çağdaşlar, Modernistler, Liberaller, Liberal İslamcılar da aynı görüşleri dile getirmektedirler. Onların anlayışları ve düşünceleri batı felsefesinin görüşleriyle doludur. Ayrıca onlar; dini nassların, batı felsefesinde ortaya koyulan bilgilere tabi olması gerektiğini iddia ederler. Bu gruplar ve temsilcileri hemen hemen bütün Müslüman ülkelerde bulunmaktadır.

¹⁹⁴ Buhârî, 7084; Müslim, 1847.

Nassları yeni bir okumaya tabi tutma çağrısı kök itibari ile eski, içerik itibari ile, yeni bir çağrıdır. Yani; tarihi kökleri bulunması itibari ile eskidir. Geçmişte, batıl yorumlarla, nassların anlamlarını tahrif etmeye çalışan kişiler görülmüştür. Şimdi karşımıza çıkarılan bu görüş, aslında geçmişteki; batıl yolların yönetsel esaslarına, kurallarına ve temellerine dayanmaktadır. Ayrıca o, istek ve arzulara uygun batıl manaların türetilmesi için uydurulmuş olup, batıl görüşleri meşrulaştırma ve onlara dayanak oluşturma çabasıdır. Bu eğilimin, bu asırda ortaya atılmış sloganların en tehlikelisi olan, bir sloganı vardır. Bu; “İslam’ın güncellenmesi ve çağdaştırılması” sloganıdır. Onlar, bizden, Kur’an’ın ve sünnetin manaları konusunda, ümmetin icma ettiği görüşleri bir kenara bırakıp, içinde yaşadığımız bu asra uygun, Ehl-i Sünnet’in anlayışına aykırı olan yeni görüşlere başvurmamızı istemektedirler.

SONUÇ

Bu araştırmada elde ettiğimiz sonuçları maddeler halinde Őyle zetleyebiliriz:

1- Akıl Allah'ın insana verdiği en önemli nimetlerdendir. Bununla beraber Allah (c.c.) akıl nimeti ile insanı diğer varlıklardan ayrı tutmaktadır. Fakat akıl sınırlı ve noksandır. Çünkü yaratılmıştır. Eğer kâmil bir akıl olsaydı, o zaman yaratana denk olurdu. Allah, böyle bir denklikten münezzehtir. Allah tarafından, akıl nimeti ile özel kılınan insanın, görevi ona Őkretmektir. Bu Őkr; insanın kendisine faydalı olacak meselelerde, akılı kullanmasıyla yerine getirilir. Diğer bir Şekilde ise, bu nimetin Őkr; İslam ümmetini zihin karışıklığına veya inkara düşüren bazı filozoflar ile kelamcılar gibi yapmayıp; akılı, eksik ve kusurlu olduğu meselelere, sokmayarak eda edilir.

2- Dini nasları gönül hoşnutluğuyla kabul etme; İslam dinin temel kaidelerinden ve Müslümanlığın, gerçekleşmesini sağlayan esaslardandır.

3- Nasslara, akılla yapılan itiraz, sahabe ve tabiinin ileri gelenlerinden sonraki devirlerde, Haricilerden ve Şia'dan sonra ortaya çıkmıştır. Akla, yapılan en büyük zulüm, onunla doğru yoldan ayrılmaktır.

4- Dini nasları, yeni bir okumayla ele alma düşüncesi, İslam dinine girmiş gibi görünen insanlar tarafından ortaya atılmaktadır. Bununla beraber, onların bir kısmı; çağrılarını, pek çok insan tarafından revaç bulup kabul görmesi için "İslami düşünür" olarak isimlendirilmektedir. Bu durum, dini nasların gerçek manalarının iini boşaltıp, onları istenen manaya çekerek ve tahrif ederek İslam'ı, içeriden değiştirme girişimidir. Ayrıca onlar, kendi düşüncelerini; dinin anlamından ıkarılan İslami görüşler kisvesine bürüyerek arz etmektedirler.

5- Nassın, farklı manalara ve farklı okumalara açık olması, her okumayı başka bir okumaya muhtaç kılar. Bu durum, bir paranoya ve manasız bir edebi durumdur. Dini metinlerde olması mümkün değildir.

6- Dini naslarla alakalı bu tarz okumalar, herhangi bir ilmi yönteme ve objektif bir yola dayanmamaktadır. Bu okumalardaki yorum, dini nassı, tefsir eden kişinin arzusuna dayanmaktadır.

KAYNAKÇA

el-Aclânî, Fehd b. Sâlih. *et-Teslîm li'n-nassi's-şer'î ve'l-mu'ârâzâtü'l-fikriyyeti'l-mu'âsır*. 2. bs., Cidde: Merkezü't-te'sîl li'd-dirâsâti ve'l-buhûs, 1436/2015.

Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Sultân Muhammed. *Mirkatü'l-mefâtih şerhimişkâti'l-mesâbih*. tah. Cuma Aynânî. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, 1422/2001.

el-Alûsî, Şihâbuddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî*. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, 1423 h.

el-'Arîfî, Su'ûd. *el-Edilleti'l'akliyyeti'n-nakliyye alâ usûli'l-i'tikâd*. 1. bs., Dâru 'alemi'l-fevâ'id, 1419.

el-'Avâ, Muhammed Selim. “es-Sünneti't-teşrî'yye ve gayri't-teşrî'yye”. *Mecelletü'l-müslimi'l-mu'âsır*. 1/1 Kasım 1974.

el-Bağdâdî, Hatîb. *el-Fakîh ve'l-mütefekkah*. tah. Ebû Abdîrrahman Adil b. Yûsuf el-Garâzî. 2. bs., Suudi Arabistan: Dâru İbn Cevzî, 1421 h.

el-Basrî, Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, 1403/1983.

Câhız, Ebu Osman Amr. *Mecmû'î'l-resâili'l-Câhız*. tah. Muhammed Tâhâ el-Hâcrî. Beyrut: Dâru'n-nahza, 1983.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh tacu'l-lüga ve sıhâhu'l-'arabiyye*. tah. Ahmed Abulgafûr Attâr. 4. bs., Dâru'l-‘ilm li'l-melâyîn, 1407/1987.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh tacu'l-lüga ve sıhâhu'l-'arabiyye*. tah. Ahmed Abulgafûr Attâr. 2. bs., Dâru'l-‘ilm li'l-melâyîn, 1407/1987.

el-Cevzî, İbn Kayyim Mahmûd b. Ebî Bekr. *el-Savâ'iki'l-mürsele fi'r-reddi ala'l-Cehmiyye ve'l-Muattala*. tah. Ali b. Muhammed. 1. bs., Riyad: Dâru'l-âsime, 1408.

el-Cevzî, İbn Kayyim Mahmûd b. Ebî Bekr. *Medâricü's-sâlikîn*. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1403/1983.

el-Cevzî, İbnü'l-Kayyim. *er-Rûh*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ty.

el-Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *Kitâbü't-ta'rifât*. tah. Komisyon. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1403/1983.

ed-Düveys, Hâlid b. Mansûr. *Mesâliki tadyîki'l-ihcâci bi's-Sünneti fi'l-fikri'l-İslâmiyyi'l-mu'âsir*. Dimne kitabi'n-nedveti'l-hadîs ve't-tahaddiyâti'l-âsr, 1. bs., 1428 h.

Ebu Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünen*.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Nakdü'l-hitâbi'd-dinî*. 3. bs., el-Merkezü's-sekâfiyyi'l-ârabî, 2007.

Ebu'l-Âyneyn, Bedrân. *Beyânu'n-Nusûsi's-Şer'iyye*. 1. bs., İskenderiye: Müessesetü şebâbi'l-câmi'a li't-tibâ'a ve'n-neşr, 1982.

Ebu'l-İzz, Ali b. Ali el-Hanefî. *Şerhu akîdeti't-tahâvî*. tah. Abdullah et-Türkî vd. 1. bs., 1408 h.

el-Ferrâ, Yahya b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1423/2002.

Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Mustasfâ*. tah. Muhammed Abdusselam Abduşşâfi. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1413/1993.

Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Münkizu mine'd-dalâl ve'l-mûsil ilâ zi'l-izzeti ve'l-celâl*. tah. Muhammed Muhammed Câbir. Beyrut: el-Mektebetü's-sekafiyye, ty.

Habenneke, Abdurrahmân el-Meydânî. *el-'Akîdetü'l-İslâmiyye ve üsüsühâ*. 2. bs., Beyrut: Dâru'l-kalem, 1993.

el-Haddâd, Ebû Abdillâh Mahmûd. *Tahrîci ehâdisi ihyâ'i 'ul'umi'd-dîn*. 1. bs., Riyad: Dâru'l-'âsime, 1408 h.

el-Hanbelî, Muhammed b. Ebi'l-Feth el-Ba'âlî. *el-Muttala' alâ ebvâbi'l-fikh*. el-Mektebetü'l-İslâmiyye lin'-neşr ve't-tevzî, 1980.

Harb, Ali. *et-Te'vîl ve'l-hakîka*. Dâru't-tenvîr, 1985.

Harb, Ali. *Nakdu'l-hakîka*. el-Merkezü's-sekâfiyyi'l-'arabî, 1993.

el-Hatîb, Muhammed Muhammed Abdullatîf. *Evdâhu't-tefâsîr*. 6. bs., Mısır: Matba'atü'l-mısriyye ve mektebetühâ, 1383/1964.

İsfâhânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed el-Ma'rûf bi'r-Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. tah. Safvân 'Adnân ed-Dâvdî. 1. bs., Şam-Beyrut: Dâru'l-kalem – Dâru's-Şâmiyye, 1412h.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Makâsidü's-şerî'ati'l-İslâmiyye*. 2. bs., Ürdün: Dâru'n-nefâis, 1421 h.

İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvînî er-Râzî. *Mu'cemu makâyisi'l-lügâ*. tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Dâru'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Ferrâ, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef. *el-Udde fi usûli'l-fikh*. tah. Ahmed b. Ali b. Seyrû'l-Mübârekî. 2. bs., 1410/1990.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-kur'âni'l-'azîm*. tah. Mustafa Seyyid Muhammed vd., 1. bs., Kahire: Gize müessesetü kurtuba, Mektetebetü evlâdi'ş-şeyh li't-türâs, ty.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-kur'âni'l-'azîm*. tah. Sâmi b. Muhammed Selâme. 2. bs., Dâru't-tayyib li'n-neşri ve't-tevzî', 1420/1999

İbn Manzûr, el-İfrîkî Ebu'l-Fadl Cemaliddin Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-'arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, ty.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali el-İfrîkî. *Lisânü'l-'arab*. 3. bs., Beyrut: Dâru's-sadr, 1414 h.

İbn Teymiyye Takıyyuddin Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî. *Buğyetü'l-murtâd fi'r-reddi ala'l-mütefelsifeti ve'l-karâmita ve'l-bâtiniyye*. tah. Musa Dervîş. 3. bs., Medine: Mektebetü'l'ulûm ve'l-hikem, 1415/1995.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalîm b. Teymiyye el-Harrânî Ebû'l-Abbâs. *es-Sârimi'l-meslûl alâ şâtimi'r-resûl*. tah. Muhammed Abdullah 'Ömer el-Hulvânî vd. 1. bs., Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1417 h.

İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ebu'l-'Abbas. *Der'u te'âruzi'l-'akli ve'n-nakl*. tah. Muhammed Reşâd Sâlim. 2. bs., Suudi Arabistan: Câmi'ati İmâm Muhammed b. Su'ûd, 1411/1991.

İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ebu'l-'Abbas. *er-Redd ale'l-Mantikiyyîn*. 3. bs., Lahor: 1398 h.

İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ebu'l-'Abbas. *er-Risâletü'l-Ekmeleyye*. düz. Abdurrahman b. Muhammed Kâsım. 1. bs., 1381 h.

İbn Teymiyye, Takiyyuddin Ebu'l-'Abbas. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. tah. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. 3. bs., Medine: Mecme'u'l-Melik Fahd li't-tibâ'ati'l-mushafi's-şerîf, 1413/1995.

el-Kâdî, Abdulcabbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîdi ve'l-'adl*. Kahire: Dâru'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, Matbaati isâ el-bâbî, 1385/1965.

el-Kâdî, Abdulcabbâr el-Hemedânî. *el-Muhît bi't-teklîf*. tah. Ömer es-Seyyid Azmî. Dâru'l-mısriyye, ty.

el-Kâdî, Abdulcabbâr el-Hemedânî. *Şerhu usûli'l-hamse*. tah. Abdulkerîm Osmân. 1. bs., Kahire: Mektebetü'l-vehbe, 1384/1965.

Kalvezânî, Mahfûz b. Ahmed. *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*. tah. Müfid Ebû Amşe vd. 1. bs., Mekke: Matba'âtü Câmi'ati ümmi'l-Kurâ, 1406/1985.

Kalyûbî, Şihabuddîn Ahmed b. Ahmed b. Selâme. *Hâşiyetâ Kalyûbî ve 'umeyratü alâ şerhi celâleddin el-mahallî an minhâci't-tâlibîn*. tah. Mektebü'l-Buhûs ve'd-dirâsât. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-fikr, 1419/1998.

Kâsânî, Alauddîn. *Bedâi'u's-sina'a fî tertîbi's-şera'i*. 2. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'arabiyye, 1982.

el-Kefevî, Eyyûb b. Musâ el-Hüseyn. *el-Külliyât*. tah. 'Adnân Dervîş, Muhammed Mısri. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1419/1998.

Kutub Seyyid. *Fî zilâli'l-Kur'an*. Beyrut-Kahire: Dâru's-şurûk, 1398/1978.

Kutub, Muhammed. *Mezâhibun fikriyyetün mu'âsıra*. 1. bs., Kahire: Dâru's-şurûk, 1403/1983.

Kutub, Seyyid. *Hasâ'isu't-tasvîri'l-İslâmî ve mukavvîmâtih*. Kahire: Dâru's-şurûk, 1423/2002.

Ma'rûf, Nâyif. *el-İnsân ve'l-'akl*. 1. bs., Beyrut: Sebîlü'r-reşâd, 1415/1995.

el-Mağribî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdurrahmân. *Mevâhibu'l-celîl li şerhi muhtasari'l-halîl*. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-fikr, 1398 h.

el-Mahallî Celâluddîn Muhammed b. Ahmed ve es-Suyûtî Celâluddîn. *Tefsîru'l-celaleyn*. 1. bs. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ty.

Mahmûd, Abdulhalîm. *el-İslâm ve'l-'akl*. 3. bs., Kahire: Dâru'l-me'ârif, 1988.

el-Mâlikî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. Muhammed. *Şerhu miyâreti'l-fâs. tah. Abdullatîf Hasan Abdurrahman*. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1420/2000.

Merginânî, Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedâ*. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1410/1990.

el-Mısırî, Muhammed Abdulhâdî. *Ehlü's-Sünneti ve'l-Cemâati Meâlimü'l-İntilâkati'l-Kübrâ*. Dâru'l-İ'lâmi'd-Düvelî, 1992.

Murtâza, Ahmed b. Yahyâ. *Tabâkâtü'l-Mu'tezile. tah. Susanna Diwald-Wilzer*. 2. bs., Beyrut: 1407/1987.

el-Mütevellî, Abdulhamîd. *Mebâdi'u nizâmi'l-hikem fi'l-İslâm me'a mukaraneti mebadi'i'd-Dustûriyyeti'l-hadîse*. 1. bs., Dâru'l-me'ârif, ty.

en-Nedvî, Ebu'l-Hasen Aliyyi'l-Hüsenî. *Beyne'd-dîn ve'l-medeniyye*. 1. bs., Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1398/1978.

en-Nevevî, Yahyâ b. Şeref. *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müftîn*. 3. bs., el-Mektebetü'l-İslâmî, 1412/1991.

Nühbetün min Esâtizeti't-Tefsîr. *et-Tefsîru'l-Müeyesser*. 2. bs., Suudi Arabistan: Mecme'u'l-melik fahd li tibâ'ati'l-mushafi'ş-şerîf, 1430/2009.

er-Razî, Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Ömer b. Hasan b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 3. bs., Beyrut: Dâru ihyâ'i't-türâsi'l-'arabî, 1420 h.

er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. 'Ömer. *Esâsü't-takdîs fî 'ilmi'l-keâm*. tah. Ahmed Hicâzî es-Sakâ. Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-ezheriyye, 1406/1986.

er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. 'Ömer. *Tefsîru'l-kebir*. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-mektebi'l-'ilmî, 1421/2000.

es-Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdullâh. *Tefsîru'l-kerîmi'r-rahmân fî tefsîri'l-keâmî'l-mennân*. tah. Abdurrahmân b. Mu'allâ. 1. bs., Müessesetü'r-risâle, 1420/2000.

Sâbık, Seyyid. *el-'Âkâ'idi'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1419/1998.

es-Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. 1. bs., Kahire: Dâru's-sâbûnî li't-tibâ'a ve'n-neşri ve't-tevzî', 1417/1997.

es-Sefârînî, Muhammed b. Ahmed. *Levâmi'u'l-envâri'l-behiyye ve sevâti'u'l-esrâri'l-eseriyye bi şerhi'd-dürreti'l-müziyye fî akdi firkati'l-marziyye*. 2. bs., Şam: Müessesetü'l-Hâfikîn, 1402 h.

es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed. *Usûlu's-Serahsî*. tah. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Haydarabad: Lecnetü ihyâ'i'l-me'ârifî'n-numaniyye, ty.

Seyf, Hâlid. *Zâhîratü't-te'vîli'l-hadîse fî'l-fikri'l-'arabiyye'l-mu'âsır*. 1. bs., Cidde: Merkezü't-te'sîl, 1431 h.

Şâtibî, Ebu'l-İshâk. *el-İ'tisâm*. Mısır: el-Mektebetü'l-ticâtiyyeti'l-kübrâ, ty.

Şebbâne, Hasan b. Muhammed. *el-'Akîde beyne's-selef ve'l-mütekellimîn*, yy., ty.

eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. tah. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1404 h.

Şehrûr, Muhammed. *el-Kitâb ve'l-Kur'ân*. Kıraatün mu'âsiratün. 5. bs.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr*. 3. bs., Beyrut: Dâru'l-fikr, 1393/1973.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsât*. tah. Târik b. İvazullah b. Muhammed vd. Kahire: Dâru'l-hameyn, ty.

et-Taberi, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. tah. Ahmed Muhammed Şakir. 1. bs., Müessesetü'r-risâle, 1420/2000.

Ümâme, Adnân. *et-Tecdîd fi'l-fikri'l-İslâmî*. 1. bs., Dâru İbn Cevzî, 1424 h.

ez-Zebîdî, Muhammed Ebu'l-Feyz. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Dâru'l-hidâye, ty.

ez-Zehebî, el-Hâfız. *Muhtasaru'l-'uluv li aliyyi'l-gaffâr*. tah. Muhammed Nasiruddin el-Albânî. 1. bs., Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1401 h.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf an haka'iki'l-gavâmizi't-tenzîl*. 3. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'arabiyye, ty.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf an haka'iki'l-gavâmizi't-tenzîl*. 3. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'arabiyye, 1407h.

ez-Zenîdî, Abdurrahmân. *es-Selefiyyetü ve kazâye'l-'asr.* 1. bs., Riyad: Dâru İşbiliyye, 1418/1998.

ez-Zenîdî, Abdurrahmân. *Mesâdiru'l-ma'rife fî fikri'd-dinî ve'l-felsefî.* 1. bs., Mektebetü'l-Müeyyid, 1412 h.

ez-Zer'î, Eyyûb Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr. *Bedâi'u'l-fevâid.* tah. Hişâm Abdulazîz Atâ vd. 1. bs., Mekke: el-Mektebetü'n-nizâr Mustafâ el-Bâz, 1416/1996.

ez-Zerkeşî, Muhammed b. Bahadır. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh.* 1. bs., Kuveyt: Vizârâtü'l-evkâf ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye, 1409/1988.

ez-Zerkeşî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdillâh. *Şerhu'z-Zerkeşî alâ muhtasari'l-hurkî.* tah. Abdulmun'im Halîl İbrâhîm. 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1423/2002.

Zeydân, Abdulkerîm. *el-Vecîz fî usûli'l-fikh.* Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1417/1996.

ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm.* 3. bs., Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn.